

T.C.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

İSLAM HUKUKU VE MER'İ HUKUKTA
CÂMİ/MESCİDLERİN KURULUŞU, İDARESİ VE HUSUSİ
HÜKÜMLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

PROF. DR. MEHMET BİRSİN

HAZIRLAYAN

SEMRA TEKİN BALTA

MALATYA, 2021

 İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	KABUL ONAY FORMU	Doküman No	İNÜ-KYS-FRM-142
		Yayın Tarihi	19.08.2019
Revizyon No			
Revizyon Tarihi			
Sayfa No		1 / 1	

**İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ**

İSLAM HUKUKU VE MER'İ HUKUKTA CÂMİ/MESCİDLERİN KURULUŞU,
İDARESİ VE HUSUSİ HÜKÜMLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mehmet Birsin

HAZIRLAYAN

Semra Tekin Balta

Jürimiz tarafından 09/12/2021 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda bu tez **oybirliği /oyçokluğu** ile başarılı bulunarak Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi olarak kabul etmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvanı Adı Soyadı

İmza

1. Prof. Dr. Mehmet BİRSİN
2. Doç. Dr. Mehmet ÖZTÜRK
3. Dr. Öğr. Üyesi Erdoğan SARITEPE
- 4.
- 5.

O N A Y

Bu tez, İnönü Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıdaki jüri üyeleri tarafından kabul edilmiş ve Enstitü Yönetim Kurulu'nun .../.../20... tarih ve 20.../..... sayılı Kararıyla da uygun görülmüştür.

**Prof. Dr. Suzan ERGÜN
Enstitü Müdürü**

ÖNSÖZ

Tarih boyunca din mensupları belirli zamanlarda toplu olarak veya tek başlarına ibadet edebilmek için mabetler edinmişler ve bu yerleri kutsal mekanlar saymışlardır. İslam dininde her ne kadar diğer dinlerden farklı olarak ibadet etmek için mabet şartı aranmasa da İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren ibâdet maksadının yanı sıra çeşitli fonksiyonlar (askeri, ilmi, idari) icra eden mescitler inşa edilmiştir. Zamanla mescit kavramıyla eş anlamlı olarak cami kelimesi de kullanılmış, cami ve mescit kavramları İslam dininin mabetlerini ifade eder hale gelmiştir. Allah Teâla Kur'an-ı Kerimde mescitlerin maddi ve manevi olarak ancak Allah'a inananların imar edebileceğini belirtmiş (Tevbe, 9/18), Hz. Peygamber de mescitlerin yapımını ve imarını teşvik etmiştir. Cami ve mescitlerin İslam dini açısından önemli kurumlar olması bizi İslam Hukuku açısından bu kurumu değerlendirmeye teşvik etmiştir. Bu çalışmada cami ve mescidlerin kavramsal çerçevesi çizilmiş, iki kavram arasındaki ilişki, geçirdikleri tarihsel süreçler, tesisi, idaresi ve özel hükümleri İslam Hukuku ve mer'i hukuk bağlamında araştırılmıştır.

Bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, mescid ve cami kavramları incelenmiş, tarihsel gelişimi Hz. Peygamber devrinden itibaren özetle anlatılmaya çalışılmıştır. Cami ve mescitlerin tarih boyunca gerçekleştirdikleri fonksiyonları ele alınarak, çeşitli tasnifler yapılmış, idaresi ve mali durumları hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde, cami ve mescitlerin tesis şartları, idaresi ve bazı özel hükümleri İslam hukuku ve mer'i hukuk kapsamında ayrı ayrı ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde, cami ve mescitlerle alakalı bazı meseleler üzerinde durulmuştur.

Bu vesile ile çalışmalarım esnasında engin hoşgörüsü, ısrarlı teşviki ve katkısıyla beni destekleyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Birsin'e teşekkürü ifa edilmesi gereken bir borç bilirim.

Semra Tekin Balta

Malatya,2021

ÖZET

Mescit, kavram olarak İslam dininin mabetlerini ifade etmektedir. Cami ve mescitler tarih boyunca değişim ve gelişim göstermişlerdir. Hz. Peygamber devrinden itibaren ibadet mekânı olma vasfının dışında birçok amaç için kullanılmışlardır. Cami ve mescit yapımı teşvik edilmiş ve özel hükümler uygulanmıştır.

İslam hukuku açısından bir yere mescit hükümlerinin hangi şartlarda uygulandığı araştırılmış mer'i hukukla mukayesesi yapılmıştır. Aynı zamanda cami ve mescitlerin idaresi, mali durumu ve görevlileri gibi konular da incelenmiştir.

Bu çalışmamızda cami ve mescitlerin kavramsal çerçevesi ayrı ayrı incelenirken, ilk bölümden itibaren aynı anlamda kullanılmıştır. İslam hukuku açısından cami ve mescitlerin durumu incelenirken İslam hukuk sistemi mezheplerinden Hanefî mezhebi temel alınmış, ilgili durumlarda diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilmiştir. Mer'i hukuk açısından mescitler yürürlükte olan kanun, tüzük ve yönetmeliklerle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Mer'i hukuk, Cami, Mescid, Ahkam, Vakıf

ABSTRACT

Masjid, as a concept, refers to the temples of the religion of Islam. Mosques and masjids have changed and developed throughout history. Since the time of the Prophet, they have been used for many purposes other than being a place of worship. The construction of mosques and masjids was encouraged and special provisions were applied.

In terms of Islamic law, the conditions under which the provisions of the mosque are applied have been researched and compared with the law in force. At the same time, subjects such as the administration, financial situation and officials of mosques and masjids were also examined.

In this study, while the conceptual framework of mosques and masjids is examined separately, it has been used in the same sense from the first chapter. While examining the situation of mosques and masjids in terms of Islamic law, the Hanafi sect, one of the sects of the Islamic legal system, was taken as the basis, and the views of other sects were also included in relevant cases. In terms of positive law, masjids have been examined with the laws, statutes and regulations in force.

Keywords: Islamic Law, Positive law, Mosque, Masjid, Provisions.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR.....	viii
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
Araştırmanın Sınırlılıkları	2
Araştırmanın Yöntemi	3
BİRİNCİ BÖLÜM	4
İSLAM DİNİNDE MESCİDLERİN TARİHİ GELİŞİMİ, TÜRLERİ VE İDARESİ....	4
1. İslam Dininde Mescidin Kavramsal ve Tarihsel Gelişimi ve Fonksiyonları	5
1.1. Cami ve Mescid Kavramları	5
1.2. Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde Cami ve Mescid Kavramı	7
1.3. İslam Dininde Mescidin Tarihsel Gelişimi	12
1.4. Cami ve Mescidin Fonksiyonları	17
1.5. Cami ve Mescidlerin Çeşitli Bakımlardan Tasnifi.....	21
1.6. Cami ve Mescidlerin İdaresi ve Malî Durumu	23

İKİNCİ BÖLÜM.....	25
İSLAM HUKUKU ve MER’İ HUKUKTA MESCİD/CÂMİ TESİSİ, İDARESİ VE BAZI HUSUSİ HÜKÜMLERİ	25
2.1. İslam Hukukunda Cami ve Mescidlerin Tesisi, İdaresi ve Hususi Hükümleri ..	26
2.1.1. Cami ve Mescidin Fıkhi Mahiyeti	26
2.1.2. Cami ve Mescid Tesisinin Fıkhi Hükümü	27
2.1.3. Fikhî Bakımdan Cami ve Mescidin Kuruluşu	28
2.1.4. Mescidin Sınırlarının Belirlenmesi	31
2.1.5. Câmî ve Mescidlerde Tağyîr.....	32
2.1.6. Câmilerin İdaresi ve Görevlileri	33
2.1.7. Câmî ve Mescidlerin Statüsüne Özgü Özel Hükümler	37
2.2. Mer’i Hukukta Cami ve Mescidlerin Kuruluşu	38
2.2.1. Mer’i Hukukta Cami ve Mescidlerin Mülkiyeti ve Yönetimi.....	38
2.2.2. Cami ve Mescide Ait Taşınmazların Kullanımı	39
2.2.3. Camilerin Bakım, Onarım ve Çevre Tanzimi	40
2.2.4. Cami ve Mescidlerdeki Teberrükât Eşyaları.....	41
2.2.5. Cami Görevlileri	42
2.3. İslam Hukuku ve Mer’i Hukukun Cami ve Mescidlerin Kuruluşu Hakkındaki Yaklaşımlarının Karşılaştırılması.....	44
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	45
CAMİ VE MESCİDLERİN TESİSİ İDARESİNE DAİR BAZI MESELELER.....	45

3.1	Cami ve Mescidlerin Kabirler Üzerine Kurulması.....	46
3.2	Cami ve Mescid Vakfı Şarta Bağlanabilir Mi?	47
3.3	Musallalara Mescid Hükümü Verilmesi	47
3.4	Mescidin Sınırları.....	48
3.5	Cami ve Mescidleri Süslemek ve Nakışlamak.....	48
3.6	Cami ve Mescidlerin Kapısının Kapalı Olması	49
3.7	Gasp Edilmiş Arazide Cami ve Mescid Yapmak.....	49
3.8	Yüksek Katlı Binalarda Mescid Yapımı	50
3.9	Seyyar Mescidler (المسجد المتنقل)	50
3.10	Cami ve Mescidlerin İsimlendirilmesi.....	51
	SONUÇ	52
	KAYNAKÇA.....	54

KISALTMALAR

b.	: Bin
c.	: Cilt
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
m.	: Milâdi
md.	: Madde
Nşr.	: Neřreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme eden
ty.	: Basım tarihi yok
yy.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

İnsanlar tarih boyunca çeşitli inançlara sahip olmuşlar, dinlerinin gereği olarak ibadet etme ihtiyacı duymuşlardır. Bu sebeple çeşitli mabetler inşa etmişler ve onları kutsal saymışlardır. Arapça ibâdet mastarından türetilen ma'bed kavramı din mensuplarının toplu olarak veya ferdi olarak ibadet etmelerini sağlayan özel mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam'da ibadet mekanlarını ifade etmek için ilk olarak mescid kavramı kullanılmıştır. Kur'an'da, yeryüzünde ilk inşa edilen mescidin Kâbe olduğu vurgulanmıştır (Âl-i İmrân, 3/96) ve Hz. Peygamber ise yeryüzünün kendisine mescid ve temiz kılındığını söylemiştir (Buhâri,"Salât",56; "Teyemmüm",1). İslam'a ait ibadet yerlerini ifade etmek için Batı dillerinde genellikle mescitten gelen isimler kullanılmıştır. İspanyolca'da "mezquita", eski Fransızca'da "muscat", yeni Fransızca'da "mosquee", Macarca'da "mesced", Yunanca'da "masgidion" kelimeleri yer almaktadır.¹

İslam dininde ibâdet etmek için özel bir mekânın olması şart koşulmamış, Müslümanların namazlarını çarşıda, pazarda, işte, yeryüzünün dinen temiz sayılan herhangi bir yerinde kılınması uygun görülmüştür. Ancak ayet ve hadisleri değerlendiren alimlerimiz, Müslümanların birlikte cemaat olarak mescidlerde ibadet etmesinin daha sevap olduğu, camilerin cemaatsiz bırakılmasının caiz olmadığı ve mazeretsiz cemaatin terk edilmesinin doğru olmadığını belirtmişlerdir.² Böylece cami ve mescidler Müslümanlar için önemli bir kurum olma vasfı kazanmışlardır.

İslam medeniyetinin temel kurumlarından olan mescidler, Müslümanların hayatında merkezi bir konuma sahiptir. Sadece ibadet mekânı değil, şeâir-i diniyyeden olan bir kurumdur. Nitekim Hz. Peygamberin hicretten sonra ilk yaptığı icraat bir mescid inşa etmek olmuştur. Bu devirden itibaren mescidler, mabet olma vasfının yanı sıra eğitim-öğretim faaliyetleri, askeri, adli faaliyetlerin yapıldığı devlet işlerinin yürütüldüğü kurumlar haline gelmiştir.

¹ Ahmet Güç, "Mâbed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

² Ebû Abdillâh Muhammed b. ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an* (Beirut: Müessesetü'r Risâle, 2006), c. 2;31.

Kur'an ve sünnetin de teşvikiyle mescidleri imar ve inşa faaliyetleri hız kazanmıştır. İslam hukukunda mescitlerin imar ve inşasıyla alakalı bir takım özel hükümler yer almış, cami ve mescidlerin statüsü şeri hükümlerle belirlenmiştir. İslam hukukunda cami ve mescidlerin tesisi vakıf kapsamında ele alınmış, özel mülkiyetten ayrılarak Allah'ın mülkü hükmünde olduğu kabul edilmiştir. Bununla birlikte günümüzde birçok dernek ve kamu tüzel kişilikler cami inşa etmekte ve bazı iş yerinde mescid olarak ayrılan bölmeler bulunmaktadır. Bu uygulamalar ve mer'î hukuk mevzuatında yer alan düzenlemelerin İslam hukuku bakımından incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmamızda; İslam medeniyetinin temel müesseselerinden olan mescidlerin, tarihsel süreç içerisinde ki gelişimleri ve gerçekleştirdikleri fonksiyonları incelenmiş. İslam hukuku ve mer'î hukuk kapsamında cami ve mescid tesis etme şartları, idareleri ve görevlileri karşılaştırmalı olarak ele alınarak fihhi bakımdan değerlendirilmiştir. Bu özelliği ile çalışmamız cami ve mescidlerin fiili durumu ile fihhi hükümler bakımından değerlendirmeyi konu edinmiştir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmamızda; cami ve mescid kelimelerinin kavramsal çerçevesi çizilmiş, bu kavramlarla alakalı musalla, namazgâh, meşhed gibi kavramlara yer verilmiştir. Kur'an-ı Kerim ve hadislerde mescid kavramının kullanılması ayet ve hadislerde geçen şekliyle verilmiştir. Cami ve mescidlerin geçirdiği tarihsel süreçler Hz. Peygamber döneminden itibaren özetle anlatılmıştır.

Cami ve mescidlerin fikhî mahiyeti üzerindeki tartışmalar “Bana yeryüzü mescid ve temiz kılındı” hadisi bağlamında hangi mekanların mescid statüsü taşıdığı araştırılmıştır. Mescid tesisinin şartları ve mülkiyet yapısı vakıf özelinde işlenmiştir. Cami görevlileri, cami ve mescidlere özgü özel hükümler İslam hukuku ve mer'î hukuk bağlamında karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bahsi geçen konular işlenirken İslam hukuk sisteminin Hanefi mezhebi esas alınmış, ilgili durumlarda diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızda konu ile ilgili bilgiler ve delilleri toplanmış bu bilgilerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmamızda İslam hukuku literatürü taranarak tümevarım yöntemi uygulanmıştır. Mescid ve cami kavramlarının sözlük anlamlarıyla beraber İslam fıkıh kaynaklarından terim anlamları araştırılmıştır. Tarihsel süreci incelenerek, fıkıh literatüründe ki ve mer'î hukuktaki özel hükümleri incelenmiştir. Konular; İbn Âbidin'nin *Reddu'l Muhtar*, Merğınani'nin *el-Hidâye*, Kasani'nin *Bedâiu's Sanaî*, Mevsılî'nin *el-İhtiyâr* eseri gibi klasik kaynaklardan araştırılmasının yanında konuyla doğrudan alakalı Zerkeşî'nin *I'lâmu's-sâcid bi ahkâmil mesâcid*, Hüseyin Mûnis'in *el-Mesâcid*, İbrahim b. Salih Hudayri'nin *Ahkâmu'l Mesâcid* eserleri gibi kitap, tez ve makalelerden de yararlanılmıştır. Elde edilen bilgiler tasnif edilerek değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DİNİNDE MESCİDLERİN TARİHİ GELİŞİMİ, TÜRLERİ VE İDARESİ

1. İslam Dininde Mescidin Kavramsal ve Tarihsel Gelişimi ve Fonksiyonları

1.1. Cami ve Mescid Kavramları

Mescid, kavram olarak İslam dininin mabedlerini ifâde etse de kelime İslam'dan öncede kullanılmıştır. Mescid kelimesine Arâmicede, File adası Yahudi papirüslerinde ve Nabâti dilinde sıkça rastlanmaktadır.³ Habeş dilinde de “mesgâd“ mabed ve kilise anlamında kullanılmıştır.⁴ İbn Haldun, diğer dinlerin mabedleri için de mescid kelimesinin kullanıldığını ifade etmektedir.⁵

Mescid kavramı Arapça “boyun eğmek, teslim olmak, yüzü yere koymak” gibi anlamlara gelen “s.c.d.” kökünden ism-i mekân olarak türemiştir. İçerisinde secde edilen, ibadet edilen yer anlamına gelmektedir. Çoğulu mesâcid'tir. Mescid kelimesinde ki cim harfinin (ج) kesralı (مسجد) ya da fethalı (مسجد) olması konusu dilciler arasında tartışılmıştır. Ferrâ'ya (ö.207/822) göre, (فعل يفعل مفعل) kalıbında ism-i mekan olduğunda (ع) aynel harfi fethalı olarak gelebilir. Ferrâ buna دخل fiilinden giriş yeri anlamındaki “مدخل” kelimesini örnek verir. Ancak “mescid/مسجد örneğinde olduğu gibi bazı isimlerin karakterleri gereği aynel harfinin (ع) kesralı olması gerekir. Bu tür kelimelere “مسجد” kelimesinin dışında “المطلع، المشرق، المغرب” kelimelerini örnek gösterir.⁶ İbn Beriyye mescedi (المسجد) yüzün secde için yere konulduğu mekân; mescidi (المسجد) ise içerisinde secde edilen ev (beyt) için kullanıldığını belirtir.⁷ el-Mu'cemu'l vasîd'te mesced yüzde secdeden dolayı oluşan iz olarak tanımlanırken, mescid cemaatin namaz kılma yeri anlamına geldiğini ifade edilir.⁸ Sözlükler elzem olanın kelimenin aynel harfinin kesralı olması olduğunu, fetha ile okunmasının yaygın olmasa da câiz olduğunu ifade etmişlerdir.⁹

³ Jons Pedersen, “Mescid”, *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979).

⁴ Nebi Bozkurt, “Kur'ân ve Sünnet'te Mescid Kavramı”, *Sosyal ve Ferdî İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, 01. Bs (İstanbul: Ensar, 2009), 85.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, nşr. Süleyman Uludağ, 18. Bs (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018).

⁶ İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihahî'l-Arabiyye*, 4. Bs (Beyrut: Dâru'l ilm li'l melâyin, 1990), 484-485.

⁷ Muhammed b. Muhammed el-Huseyn Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs*, 2. Bs (Kuveyt: Matbaat-u Hukümet-il Kuveyt, 1994), 8:174.

⁸ İbrahim Mustafa v.dğr., *El-mu'cemu'l vasîd*, 4. Bs (Kahire: Mektebetü-ş şuruk-i ed-devliyyetu, 2004), 416.

⁹ Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *El-Kâmûsu'l-Muhît*, 8. Bs (Beyrut: Al Resalah, 2005), 710.

Câmi kelimesi ise; Arapça toplamak, bir araya getirmek anlamına gelen c.m.a (جمع) kökünden “el-mescidu’l câmi” olarak terkip edilmiştir. Büyük mescitler, insanların toplandığı mescitler ve Cuma kılınan mescitler¹⁰ olarak tanımlanmıştır. “el-mescidu’l câmi” şeklinde sıfat tamlaması olarak kullanılırken bazı dilciler mescidu’l câmi (مسجد الجامع) olarak izâfet terkibi şeklinde de kullanmışlardır. Ezheri Leys’ten nakille “mescidu’l câmi” şeklindeki kullanımının doğru olmadığını söyler. Daha sonra nahivcilerin Leys’in inkâr ettiği her şeyi câiz kabul ettiklerini ilave ederek Arapların bir şeyi hem kendisine hem de sıfatına izâfe edebildiklerini belirtir.¹¹ Bazen mevsûfla sıfat yâhut mânâları aynı veya yakın olup, lâfızları farklı olan isimler arasında da isim tamlamasına rastlanır.¹² Sonuç olarak; Fıkıh kitaplarında her iki terkipte kullanılmıştır.¹³

Câmi kavramı “el mescidu’l câmi” kavramının kısaltılmış şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde ülkemizde kullanılan mescid kavramı ise fıkıh kaynaklarında geçen “mescidu’l mahalle” kavramının kısaltılmış şeklidir. Tabiûn devrinden itibaren kullanılmaya başlanan cami kelimesi, hicri IV. yüzyıldan itibaren tek başına kullanılmaya başlanmıştır. İçerisinde Cuma namazının kılındığı, hutbe okumak için bir minberin bulunduğu mâbetlere cami, Cuma kılınmayan ve minberi bulunmayan mâbetlere ise mescid denilmiştir. Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi, Mescid-i Aksa ve mezhep imamlarının kabirlerinin bulunduğu camilere de mescid denilmeye devam edilmiştir.¹⁴

Mescid için kullanılan bir başka isim ise musallâ’dır. Farsça karşılığı namazgâh olan bu kavram; yerleşim merkezleri dışında bayram ve cenaze namazlarının kılındığı yağmur duasının yapıldığı mekanlar ve yol kenarında yolcular için yapılan üstü açık mescitler için kullanılmıştır. İslam tarihinde ilk yapılan mescitler bu şekilde yapılmıştır. Fıkıhî bakımdan mescit/cami,

¹⁰ Mustafa v.dğr., *El-mu’cem*, 135.

¹¹ Ebu’l-Fadl Cemalu’d-din Muhammed b. el-’İzz b. el-Mukerrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü’l Arab*, 3. Bs (Beyrut: Dar-ı Sadr, t.y.), 8:55.

¹² Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 22. Bs (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 327.

¹³ Ebû Bekr Şemsül-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Serahsi, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru’l mârife, 1989), 3:132; Mehmet Birsin, “Cami ve Mescitlerin Fikhi Statüsü ve Kuruluş Ahkâmı”, *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açısından) Bildiriler Kitabı*, 1. Bs (Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018), 2: 2:67.

¹⁴ Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).

musalladan daha geniş bir kavramdır. Her musallâ bir mescit iken her mescit musallâ olarak değerlendirilemez.¹⁵

1.2. Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde Cami ve Mescid Kavramı

Kur'an-ı Kerim'de mescid kavramı tekil (مسجد , Fetih,25-27), çoğul (مساجد , Bakara, 114-187 ; Tevbe, 17-18 ; Hac, 40 ; Cin, 18), nekrâ (مسجدا , Tevbe, 107 ; Kehf, 21) olarak birçok yerde kullanılmıştır. "el-mescid, el-mesâcid, el-mescidu'l harâm" ifadeleri kendi lafızlarıyla 28 defa geçmektedir. Kur'an'da mescid lafzı dışında "ev" anlamına gelen "beyt" kelimesi de (Hacc, 27/29; Kureyş, 106/3) "el-beyt" formunda Kâbe için kullanılmıştır¹⁶. Mescid-i Haram'a işaret eden bu lafız Kur'an'da toplam 17 yerde geçmektedir. Yine Kur'an'da "Makam-ı İbrahim" ve "musallâ" isimleri Mescid-i Harâm için birer defa kullanılmıştır.¹⁷

Kur'an-ı Kerim'de mescid kelimesinin geçtiği bazı ayetlerde ki kullanım şekline aşağıda yer verilmiştir.

a. Genel anlamda İslam'dan önceki mescidlerin kastedildiği ayetler;

وَكَذَلِكَ أَغْتَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَزَّعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِم بُنْيَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَسْجِدًا

"Böylece biz, (insanları) onların hâlinden haberdar ettik ki, Allah'ın va'dinin hak olduğunu ve kıyametin gerçekleşmesinde de hiçbir şüphe olmadığını bilsinler. Hani onlar (olayın mucizevi tarafını ve asıl hikmetini bırakmışlar da) aralarında onların durumunu tartışıyorlardı. (Bazıları), "onların üstüne bir bina yapın, Rableri onların hâlini daha iyi bilir" dediler. Duruma hâkim olanlar ise, "üzerlerine mutlaka bir mescid yapacağız" dediler." (el-Kehf, 18/21)

إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتَّبِيرًا

¹⁵ Nebi Bozkurt, "Namazgâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).359-360.

¹⁶ Bozkurt, "Kur'ân ve Sünnet'te Mescid Kavramı", 88.

¹⁷ Hüseyin Münis, *el-Mesâcid* (Kuveyt: Âlemu'l Marife, 1981), 13.

“İyilik ederseniz kendinize iyilik etmiş olursunuz, kötülük yaparsanız yine kendinize yapmış olursunuz. İkinci bozgunluğun zamanı gelince, yüzünüzü kara etsinler, daha önce girdikleri gibi yine mescide (Beytü'l Makdis'e) girsinler ve ellerine geçirdikleri her şeyi yerle bir etsinler diye (üzerinize yine düşmanlarınızı gönderdik).” (el-İsrâ, 17/7)

b. Mescidleri imâr edecek kimselerin vasıfları şu şekilde belirtilmiştir;

مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ

“Allah'a ortak koşanların, inkârlarına bizzat kendileri şahitlik edip dururken, Allah'ın mescidlerini imar etmeleri düşünülemez. Onların bütün amelleri boşa gitmiştir. Onlar ateşte ebedi kalacaklardır. Allah'ın mescidlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur.” (et-Tevbe,9/17,18.)

c. Allah'ın mescidlerine düşman olanlardan bahsedilmiştir.

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“Allah'ın mescidlerinde O'nun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara (eğer girerlerse) ancak korka korka girebilmelidirler. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük bir azap vardır.” (el-Bakara, 2/114)

d. Kuranı Kerimde geçen mescid kavramlarına baktığımızda takva üzere kurulan mescid ve mescid-i dırar'dan bahsedilmiştir. Çoğunluğun görüşüne göre takva üzere kurulan mescid, Kuba Mescidi'dir. Bundan maksadın Mescid-i Nebevi olduğunu

savunanlarda vardır.¹⁸ Genel bir ifade kullanarak Allah'a ibadet için yapılan bütün mescidleri kapsadığını söyleyenlerde mevcuttur. Nekra olarak kullanılan mescid kavramı ise (مسجدا) mescid-i dırdardan bahsetmekte ve Allah ve Resulüne karşı savaşımlara bir üs olması konu edilmektedir. Mescid-i dırdar'dan kasıt belirli bir mescid olabileceği gibi, samimi olarak ibadet kastıyla yapılan bir mescidin hemen yanına cemaati bölmek, gösteriş yapmak gibi amaçlarla inşa edilen mescitlere de mescid-i dırdar diyenler vardır.¹⁹

وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ
وَلِيُخَلِّفُوا إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَمَسْجِدٍ أُسَسَّ عَلَى النَّفْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ
يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَّطَّهَرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ
الْمُطَهَّرِينَ .

“Bir de zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, mü'minler arasına ayrılık sokmak için ve öteden beri Allah ve Resulüne karşı savaşımlara üs olsun diye bir mescit yapanlar vardır. Bunlar “bizim iyilikten başka hiçbir kastımız yok” diye de mutlaka yemin ederler. Ama Allah şahitlik eder ki bunlar mutlaka yalancılardır. Onun içinde asla namaz kılma. İlk gündün temelî takva (Allah'a karşı gelmekten sakınmak) üzerine kurulan mescit (Kuba Mescidi), içinde namaz kılmana elbette daha layıktır. Orada temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da tertemiz olanları sever.” (et-Tevbe, 9/107,108)

- e. Hz. Musa ve ona tabi olanlar Firavunun zulmü altında ibadetlerini eda etmekte zorlanıyorlardı. Bu sebeple Allah Teala Hz. Musa ve kardeşine firavunun zulmünden bunalanlar için evlerini namaz kılınacak yerler yapmalarını emrediyor. Bu sayede toplu olarak ibadetlerini yerine getiremeseler bile yakın evlerde bireysel olarak ibadetlerini yapabilecekler ve onlara karşı duranların

¹⁸ Ebu'l Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud Belâzurî, *Fütûhu'l Buldân*, trc. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 1-4.

¹⁹ Bozkurt, “Kur'ân ve Sünnet'te Mescid Kavramı”, 86.

eziyetlerinden kurtulmuş olacaklardı. Ayette geçen mescit kavramıyla namaz kılınacak, secde edilecek yerin kastedildiğini anlıyoruz.

وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ وَأَخِيهِ أَنْ تَبَوَّأَ لِقَوْمِكَ مِمَّا بَمِصْرَ بُيُوتًا وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَأَقِيمُوا
الصَّلَاةَ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

“Musa’ya ve kardeşine, (Kavminiz için Mısır’da (sığınak olarak) evler hazırlayın ve evlerinizi namaz kılınacak yerler yapın. Namazı dosdoğru kılın. Mü’minleri müjdele) diye vahyettik.” (Yunus,10/87)

f. Mescidlerle alakalı bazı hükümler içeren ayetleri şu şekilde sıralayabiliriz:²⁰

يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ

“Ey Ademoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin). Yiyeceğin için fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.” (el-A’raf, 7/31)

وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ
يَتَّقُونَ

“... bununla birlikte siz mescitlerde itikafta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar, Allah’ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah kendisine karşı gelmekten sakınsınlar diye, ayetlerini insanlara böyle açıklar.” (el-Bakara, 2/187)

وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا

“Mescitler Allah’a (ibadet etmeğe) mahsustur. O halde oralarda Allah’a ibadetin yanı sıra başka kimseye ibadet etmeyin.” (el-Cin, 72/18)

Hadis kaynaklarında, el-Mesâcid, es-Salât vb. başlıklar altında Allah Resülü’nden mescitlerin faziletleri ve hükümleriyle alakalı birçok hadis rivâyet edilmiştir.

²⁰ Mûnis, *el-Mesâcid*, 14.

Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksâ'nın sırasıyla yeryüzünde kurulan ilk mescitler olduğu ve namaz kılmak için en faziletli yerler olduğu belirtilmiştir. Ebu Zer (r.a) bir gün Resulullah'a, "Yeryüzünde kurulan ilk mescid hangisidir" diye sordum, "Mescid-i Haram'dır" dedi "Sonra hangisidir?" dedim. "Mescid-i Aksa'dır" dedi. "İkisinin arası ne kadardır?" dedim. "Kırk yıldır. Namaz vakti geldiğinde neredeyse orada namaz kıl. Çünkü orası mescittir."²¹

Aynı zamanda Allah Resulü'ne verilen ve başka hiçbir peygambere verilmeyen şeyin, yeryüzünün O'na ve ümmetine mescid ve temiz kılınmasıdır. "Resulullah (sav) şöyle buyurmuştur: (Benden önceki peygamberlerden hiçbirine verilmeyen beş şey bana verilmiştir. Ben, düşmanımın içine bir aylık mesafeden korku salma yardımına mazhar oldum. Yeryüzü bana mescit ve temiz kılındı, onun için ümmetimden namaz vaktine kavuşan herkes bulunduğu mekânda namazını kılıversin. ...)"²²

Hz. Peygamber'in mescid yapımını teşvik eden "Kim yeryüzünde bir mescid inşa ederse Allah bu kişi için cennette mislini yapar" hadisleri yer almıştır.²³ Kabirler üzerine mescid yapılmaması, mescitte ticaretin olmayacağı, mescitlerde uyumanın hükmü²⁴ gibi mescid ahkamı ve adabıyla alakalı daha pek çok rivayet hadis kaynaklarında yer almaktadır.

Sonuç olarak Kur'an-ı Kerim ve hadislerde mescid kavramı ve mescidle eş anlamlı birçok kavram kullanılmıştır. Aynı zamanda İslam öncesine dayanan bu kavramlar ile mescidlerin Allah katında ki ve İslam'da ki değeri vurgulanmakta bir kurum olarak incelenmesinin ve fikhî olarak değerlendirilmesinin önü açılmaktadır.

²¹ Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccac b. Müslim el-Kuşeyri Müslim, *el-Câmiu's S ahîh*, 1. Bs (Riyad: Dâru Tayyibe, 2006), blm. "Mesâcid",1.

²² Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhu'l Buhârî*, 1. Bs (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2002), blm. "Salât", 56; Müslim, *el-Câmiu's S ahîh*, "Mesâcid",3.

²³ Buhârî, *Sahîhu'l Buhârî*, "Salât", 65; Müslim, *el-Câmiu's S ahîh*, "Mesâcid", 4.

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvini İbn Mâce, *es-Sünen* (Dâru İhyâu'l Kutubi'l Arabiyye, t.y.), böl. "Mesâcid"; Süleyman b. Eş'as b. İshak es-Sicistâni el-Ezdi Ebû Davûd, *es-Sünen* (Dimaşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009).

1.3. İslam Dininde Mescidin Tarihsel Gelişimi

1.3.1. Hz. Peygamber Döneminde Mescid

İslam'da mescid kavramı İslam vahyinden öncesine dayanmaktadır. Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksa'nın Hz. Peygamber'in bi'setinden önce oluşturulduğu ve İslam mescid tarihi içerisinde merkezi bir konuma sahip olduğu, Kur'an-ı Kerim ve hadisler ile de vurgulanmıştır. Al-i İmrân sûresi doksan altıncı ayet-i kerimede; “Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, elbette Mekke'de, alemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâ'be'dir” buyurulmuştur.²⁵ Ayrıca Ebû Zer'den gelen rivâyette, Hz. Peygamber (s.a.v.) e yeryüzünde kurulan ilk mescidi sorması üzerine Hz. Peygamber “Mescid-i Haram” cevabını vermiştir. Ebû Zer; “Sonra hangisidir?” dedim, “Mescid-i Aksâ” dedi, “Araları ne kadardır?” dedim, “Kırk yıldır. Namaz vakti girdiğinde neredeyse orada namaz kıl, orası mescittir.” dedi. Aralarının kırk yıl olmasından Mescid-i Aksâ'nın Hz. Süleyman'dan öncede var olduğunu, Hz. Süleyman'ın var olan temeller üzerine yeniden inşâ ettiğini anlıyoruz.²⁶

Hz. Peygamber'in bi'setinden Medine'ye hicrete kadar Mescid-i Haram hem müslümanlar hem müşrikler tarafından kutsal kabul edilen bir mescid idi. Mescid-i Haram bu vasfını daima korumuş olsa da müşriklerin eziyet ve baskıları sebebiyle müslümanlar evlerinde mescid inşâ etmeye başladılar. İslam'ın tebliğinden sonra inşâ edilen ilk mescid Ammar b. Yâsir tarafından evinin bir bölümünde yapılmıştır. Daha sonra Hz. Ebubekir'in de evinde böyle bir mescid yaptırdığı bilinmektedir.²⁷ Ancak sahabîlerin ibadet etmek amacıyla evlerinin bir bölümünde inşâ ettikleri bu yerler ile İslam'ın ilk döneminde Müslümanların bir araya geldikleri, sorunlarını görüştüğü ve topluca ibadet ettikleri mekân olan Dâru'l-Erkamın da kurumsal anlamda birer mescid olduklarını söyleyemeyiz.²⁸

Hz. Peygamberin hicretinden önce bazı rivayetlere göre Kuba' da ve Medine de birtakım mescitlerin varlığından söz edilmektedir. Akabe biatından sonra Medine'ye dönen Esad b.

²⁵ Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, trc., *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 7. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 61.

²⁶ Muhammed b. Abdullah Zerkeşi, *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*, 4. Bs (Kahire: Cumhuriyetu mısır el-arabiyye vezâretu'l-evkâf, 1996), 30.

²⁷ Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, trc. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 59.

²⁸ Şaban Öz, “Mescid/Cami”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş, 2. Bs (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 256.

Zürâre'nin kiblesi Mescid-i Aksâ'ya doğru olan bir duvar yaptırdığı ve Musab b. Umeyr'in de burada namaz kıldırıldığı hakkında çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Bununla birlikte bazı rivayetlerde Musab b. Umeyr'in sadece Kuran-ı Kerim öğrettiği namaz kıldırmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamberden önce hicret eden ilk muhacirlerin Kuba'da bir mescit edindikleri ve Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Salim'in burada namaz kıldırıldığı da gelen bilgiler arasındadır.²⁹ Hz. Peygamber hicret esnasında Medine'ye varmadan önce Kuba'da Beni Amr b. Avf yurdunda Gülsüm b. Hidm'in evinde kalır. Hz. Peygamber Kuba'da İslam tarihinin kurumsal anlamdaki ilk mescidini inşâ etmiştir. Bazı rivâyetlere göre ise ilk muhacirler tarafından yapılan mescidin sınırlarını genişletmiş ve belirli bir binaya çevirmiştir. Bu rivâyetlerden hangisinin daha doğru olduğu ise kesin olarak bilinmemektedir.³⁰

Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye hicret ettiğinde devesinin yularını bırakmış ve devenin çöktüğü yerde bir mescid inşâ ettirmek istemiştir. Bu yöntemle belirlenen mescid yeri Esad b. Zürâre'nin himayesindeki iki yetim olan Sehl ve Süheyl'e aitti. Hz. Peygamber bu arsayı on dirhem karşılığında satın almış ve burada Mescid-i Nebevi'nin yapımına başlanmıştır. Duvarları kerpiçten yapılan ve hurma dallarıyla üzeri kapatılan bu mescid oldukça sade bir yapıdaydı. Mescidin kiblesi ise bu dönemde Kudüs'e doğruydur.³¹

Bir müddet sonra Medine'de ki kabilelerin ve mahallelerdeki müslümanların nüfusu çoğalınca Hz. Peygamber yeni mescitlerin yapılmasını emretmiştir.³² Bazı mescitlerin yerini kendisi belirlemiş ve bazılarında namaz kıldırmıştır. İbn Şebbe bunların isimlerine yer vermiştir. Bu mescitlerden bazılarının isimleri şu şekildedir; mescidu'l feth, el-mescidu'l-alâ, el-mescidu'l esfel, mescid-i beni hudara, mescid-i beni ümeyye minel ensar, mescid-i cüheyne.³³ Belâzuri, Medine'de Mescid-i Nebevi ve Kuba Mescidi dışında dokuz mescidin daha olduğunu bildirmektedir.³⁴ Vakit namazları bu kabile ve mahalle mescitlerinde kılınırken Cuma namazı Mescid-i Nebevi de kılınmıştır. Muhammed Hamidullah Buhari'nin Sahihinde³⁵

²⁹ Ebu'l Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud Belâzurî, *Ensâbu'l Eşrâf* (Beyrut: Dârul Fikr, 1996), 1: 311,314.

³⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l Eşrâf*, 1: 311; Câhid Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1985): 4; Öz, "Mescid/Cami", 257.

³¹ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 3. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-Arabi, 1990), c. 2:138; Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", 4.

³² Ziya Kazıcı, "Asr-ı Saadet ve Hulefa-i Râşidin Döneminde Cami ve İfa Ettiği Hizmetler", *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami* (İstanbul: Ensar, 2009), 224.

³³ Ebu Zeyd Ömer İbn Şebbe, *Tarihu'l Medineti'l Münevvere*, t.y., 1: 57.

³⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l Eşrâf*, 1: 323.

³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şâhih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr, 2. Bs (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), böl. Cum'a:11.

ki hadise dayanarak Hz. Peygamberin Mescid-i Nebevi dışında Cuma namazı kıldırıldığı mescidin Cuvâsâ mescidi olduğunu söylemektedir.³⁶

Hz. Peygamber ilerleyen dönemlerde gönderdiği askeri birliklere mescit bulunan yerlerin halkına dokunulmamasını emretmiştir. Sonradan Müslüman olan kabileler ise yeni mescitler inşa ettikleri gibi kendi eski mâbedlerinin yerine de mescit inşâ edenler olmuştur.³⁷ Örneğin Tâifteki Sakif kabilesi müslüman olduktan sonra mescitlerini putlarının bulunduğu yere inşâ etmişlerdir.³⁸

1.3.2. Râşid Halifeler Döneminde Mescid

Kurani Kerim'in ve hadisi şeriflerin teşvik edici telkinleri Raşit Halifeler döneminde Müslüman toplumun mescid inşa faaliyetlerinin artarak devam etmesini sağladı. Bu kapsamda “Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimseler imâr eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur.”³⁹ (et-Tevbe,9/18) ayeti ile, “Kim Allah için bir mescit inşâ ederse, Allah Teâla mislini cennette o kişi için inşâ eder”⁴⁰ hadisini hatırlamak söz konusu etki hakkında fikir verebilecek niteliktedir.

Raşid halifeler Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi ve Mescid-i Aksâ başta olmak üzere mescitleri imâr ve inşaaya önem vermişlerdir. Hz. Ömer halife olunca Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi’yi genişletmek istemiş ve Abbas b. Abdulmuttalib’ten evini satması için konuşmuştur. Abbas (r.a.) ise evini İslam’a ve müslümanlara bağışlamış ve böylece mescit genişletilmiştir. Aynı zamanda Kudüs’ü fetheden Hz. Ömer Mescid-i Aksâ’nın yerini tespit etmiş ve buraya bir mescit yaptırmıştır. Hz. Osman hilâfeti sırasında Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi’yi genişletmiş, mescidi taş ve kireçle, direklerini de taştan yaptırmıştır. Mescid-i Haram’a ilk revakın bu dönemde yapıldığı kaydedilmektedir.⁴¹

³⁶ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 60.

³⁷ Önkal - Bozkurt, “Cami”, 7: 48.

³⁸ İbn Mâce, *es-Sünen*, “Mesâcid”:3.

³⁹ Altuntaş - Şahin, *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*.

⁴⁰ Buhârî, *Sahîhu'l Buhârî*, “Salât”, 65; Müslim, *el-Câmiu's S ahîh*, “Mesâcid”, 4.

⁴¹ Belâzurî, *Fütûhu'l Buldân*, 5; Önkal - Bozkurt, “Cami”, 7: 48.

Raşid halifeler dönemindeki fetihler ve yeni şehirlerin kurulması mescid yapımına duyulan ihtiyacı arttırmıştır. Fethedilen yerlerde fethediliş şekline göre ya var olan mâbetler mescit yapılmış ya da var olan mâbetlere dokunmayıp yeni mescitler inşâ etmişlerdir.⁴² Şurahbil b. Hasene Taberiyye'yi sulh yoluyla alınca, halkın canları, malları, evleri ve kiliselerinin korunacağına dair anlaşma yapmış ancak terk ettikleri evler ile Müslümanlar için yapılacak bir mescidin arazisi bu anlaşmanın dışında tutulmuştur.⁴³ Bazı fethedilen bölgelerde ise mâbetler ortak kullanılmaya başlanmıştır. Humus'ta Ioannes Kilisesi'nin dörtte biri, Halep'te de bir kilisenin yarısı mescit olarak kullanılmıştır.⁴⁴

Bu dönemde yapılan camiler ordugâh camileridir. Sade ve basit yapıda inşâ edilmiştir.⁴⁵ Yeni kurulan Kûfe, Basra gibi şehirlerde de ilk olarak işe mescit yapımından başlanmıştır. Kûfe şehrini kurmakla görevlendirilen Sa'd b. Ebi Vakkas mescidin yerini tayin etmek için bir adama ok attırmıştır. Şehri ise bu mescidin etrafına yerleşecek şekilde kurmuştur.⁴⁶ Amr b. As İskenderiye kuşatmasından döndükten sonra Fustat'ta bugün kendi adıyla anılan bir mescit yaptırmıştır. Halife Hz. Ömer Sa'd b. Ebi Vakkas ve Amr b. As'a mektup yazarak Cuma namazlarının sadece şehirdeki cuma mescidinde kılınmasını emretmiştir.⁴⁷ Hz. Peygamber (s.a.v.) in hayatta olduğu süre boyunca sadece Medine de Cuma namazının kılınmış olması ve Hz. Ömer'in bu uygulaması Hanefi alimlerin şehirde olmayı Cuma namazının sıhhat şartı saymalarının delillerinden bir tanesidir.⁴⁸

⁴² Nebi Bozkurt, *Asrı Saadet'te Mescit ve Fonksiyonları* (YL, Marmara Üniversitesi, 1984), 37.

⁴³ Belâzurî, *Fütûhu'l Buldân*, 137.

⁴⁴ Semavi Eyice, "Cami/Mimari Tarihi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 58.

⁴⁵ Eyice, "Cami/Mimari Tarihi", 7: 58.

⁴⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l Buldân*, 314.

⁴⁷ Ebu Muhammed Takiyuddin Ahmed b. Ali Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Kahire: Mektebetu Medbulâ, 1998), c. 3;144-145.

⁴⁸ Hamdi Döndüren, "Cuma Namazı ve Kılınma Şartları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 2/2* (1987): 2,146.; Serahsi, *el-Mebsût*, 2,23.

1.3.3. Râşid Halifeler Dönemi Sonrasında Mescid

Emevîler Döneminde, yapılan ordugâh camiler yeniden tamir edilmiş, eski kiliseler onarılarak mescid olarak kullanılmıştır. Mescitler inşâ edilirken basit malzemeler yerine daha kaliteli malzemeler kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemin en önemli eseri Mescid-i Nebevi örnek alınarak yapılan ve kendisinden sonra yapılan mescitleri de mimari açıdan etkileyen Şam Emeviyye Camii/Ümeyye Camii'dir. Halife 1. Velid zamanında Yuhannes Kilisesi'nin yerine yapılan mescit, enine gelişen uzun nefli plâni ve avlusuyla sonra yapılan camileri etkilemiştir.⁴⁹ Halife Velid, bu cami için köy ve mezzarlar vakfetmiş böylece camiler için mülk tayin ve tahsisi de başlamıştır.⁵⁰

Abbasiler döneminde cami ve mescit sayıları artmakla birlikte sanat yönünden de gelişmeler yaşanmıştır. Cami yapımında bu dönemde ahşap, alçı, mermer, tuğla kullanılmaya başlanmıştır. Bağdat, Rakka ve Sâmera'da yapılan camilerde mihraplar ve müezzin mahfilleri artık önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵¹

Mısır'da kurulan Tolunoğulları Devleti döneminde Kahire'de yapılan İbn Tolun Camii'nde kaleyi anımsatan görüntüden vazgeçilmiş ve duvarlardan dışarıya doğru pencereler açılmıştır. Fatımiler Dönemi'nde eski Kopt kiliselerinin sütun ve başlıkları kullanılarak Ezher Camii yapılmıştır. Aynı zamanda medrese olarak da kullanılan bu cami, etrafı revaklarla çevrili bir avlu ve kible duvarına paralel beş sahndan oluşmuştur.⁵²

İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar'da mihraptaki alçı süsleme, mihrap önü kubbe ve enine genişleyen mekân Türk-İslam eserlerine örnek olmuştur. Gazneliler döneminde

⁴⁹ Enver Rıfâi, *el-İslâm fî Hadâratihî ve Nizamihî* (Dimeşk: Dârul Fikr, 1998), 381; Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", 229; Eyice, "Cami/Mimari Tarihi", 7: 59.

⁵⁰ Ahmet Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (Ocak 2016): 182.

⁵¹ Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", 229; Eyice, "Cami/Mimari Tarihi", 7: 61; Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", 183.

⁵² Eyice, "Cami/Mimari Tarihi", 7: 61,63.

sultan Mahmud tarafından birçok cami yaptırılrsa da bunlar tahrip edildiği için günümüze ulaşmamıştır.⁵³

Büyük Selçuklular Devrinde yapılan ihtişamlı yapılardan Moğol İstilas sonucu geriye pek bir iz kalmamıştır. Sadece minarelere yeni yapılan camilerin yanında rastlanmaktadır.⁵⁴ Memlüklüler Dönemi mimari açıdan yeni gelişmeler yaşanmamış, mihrapların tezyini mermerden yapılmış, süslemeye önem verilmiştir.⁵⁵

Anadolu Selçukluları döneminde, cami mimarisi gelişmeler göstermiştir. Bu gelişmeyi üç merhaleden inceleyerek; ilkinde Arap camilerinde olduğu gibi sütunlu ve düz damla örülmüş, ikinci aşamada tavanları tonozlarla ve kubbelerle örtülmüş, üçüncüsünde ise camileri sıcak ve soğuğa karşı korumak amacıyla açık kısımlar kubbelerle örülmüştür.⁵⁶

Osmanlıların ilk dönemlerinde Selçuklu mimarisinin etkileri görülmektedir. İstanbul'un fethinden sonra Ayasofya Camisiyle beraber yeni üsluplar ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk gelişme safhasında zaviyeli camiler ortaya çıkmıştır. Osmanlı mimarisi 16. yüzyılda Mimar Sinan'la altın çağını yaşamıştır. Bu dönemin en parlak eserleri olarak Süleymaniye Camii, Edirne Selimiye Camii örnek olarak verilebilir.⁵⁷

Camilerin inşası İslam'ın ilk yıllarında idarecilerin teşvikiyle yapılsa da sonraki dönemlerde vakıflar yoluyla devam ettirilmiştir. Osmanlı yönetiminde cami yapmak isteyen padişahтан, mescit yaptırmak isteyen kadıdan izin almak zorundaydı. Ayrıca şehrin mimarbaşına danışmakta gerekiyordu. Camilerin inşası gibi tamiri de izine tabiydi.⁵⁸

1.4. Cami ve Mescidin Fonksiyonları

Tarih boyunca cami ve mescitler ibadet mekânı olma vasfının dışında birçok amaç için kullanılmışlardır. Hz. Peygamber döneminde Mescid-i Nebevi'nin ibadet mekânı olma vasfının yanında devletin idare merkezi olarak kullanılmıştır. Hz. Peygamber, askeri işleri sahabeyle

⁵³ Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", 230; Eyice, "Cami/Mimari Tarihi", 7: 65.

⁵⁴ Eyice, "Cami/Mimari Tarihi", 7: 66.

⁵⁵ Rıfâi, *el-İslâm fi Hadâratihî ve Nizamihî*, 395.

⁵⁶ Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", 230,231.

⁵⁷ Rıfâi, *el-İslâm fi Hadâratihî ve Nizamihî*, 402; Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", 185.

⁵⁸ Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", 185.

burada görüşmüş, gelen yabancı elçileri burada kabul etmiştir.⁵⁹ Sonraki dönemlerde mescidin bu vasıfları gözetilerek birçok amaç için kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.

a) Mabed olarak cami ve mescitler: Kuran-ı Kerim’de, “Allah’ın yüceltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evler”, “İlk günden temeli takva üzere kurulan mescit, içinde namaz kılmana elbette daha lâyıktır”⁶⁰ gibi ayetler cami ve mescitlerin asıl vazifesinin ibâdet mekânı olduğuna delâlet eder. İslam’da namaz için özel bir yere ihtiyaç duyulmasa da cemaatle kılınan namazın ferdî olarak kılınan namazdan daha sevap olduğu belirtilmiştir. Öyle ki sahabeden bazıları, farz namazları evde kılıp camiye gitmemeyi Hz. Peygamber’in sünnetini terk etmek olarak değerlendirmişlerdir.⁶¹ Bunun dışında Cuma ve bayram namazlarının camide cemaatle kılınması bu ibadetlerin eda şartıdır.

b) Eğitim ve öğretim merkezi olarak cami ve mescitler: İslam dininin eğitim ve öğretime verdiği önem ilk dönemlerden itibaren başlamıştır. Hz. Peygamber bir gün mescitte ilim öğrenen ve öğretenlerin yanına oturmayı seçmiş ve “Ben muallim olarak gönderildim”⁶² buyurmuştur. Mescid-i Nebevî’de suffe veya zulle (üstü kapalı yer, gölgelik) denilen bir yer oluşturulmuş ve Resûlullah burada bizzat ders vermiştir. Aynı zamanda Kuran öğretmek ve okuma-yazma öğretme konusunda kendisine yardımcı olması için bazı öğretmenlerde görevlendirmiştir. Örneğin, Ubâde b. es-Sâmit okuma-yazma öğretmekle görevlendirilmiştir.⁶³ Sadece erkekler değil aynı zamanda kadınlarda ilim talep etmişler Allah Resûlü onlar için Mescid-i Nebevî de belirli bir gün ayırmıştır.⁶⁴ Mescid-i Nebevî’nin bu özelliği sonraki dönemlerde camilerde devam ettirilmiştir. Râşid halifeler döneminde artan camiler eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde önemli roller oynamışlardır. Camilerde ilmi ders halkaları kurulmuş ve mezhep imamaları başta olmak üzere birçok ilim adamı camilerdeki bu halkalardan yetişmiştir. Camilerde dini eğitimin yanı sıra tıp, astronomi, Arap şiiri gibi farklı ilimlerde okutulmuştur. Ezher Camii’nde Abdullatif el-Bağdadi tıp okuturken, Tolunoğlu Camii’nde hadis, fıkıh, tefsir, kıraat gibi derslerin yanında tıp ve astronominin okutulduğu

⁵⁹ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 6. Bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 137.

⁶⁰ en-Nûr, 24/36. et-Tevbe, 9/108.

⁶¹ Ebu Abdırrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen* (Beyrut: Müessesetü’r Risâle, 2001), böl. “İmâmet”, 336, 342, 344; Ebû Davûd, *es-Sünen*, “Salât”, 47.

⁶² İbn Mâce, *es-Sünen*, “Mukaddime”, 17.

⁶³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 634.

⁶⁴ Buhârî, *Sahîhu’l Buhârî*, “İlim”, 35.

zikredilmektedir.⁶⁵ Selçuklular ve Osmanlılar Döneminde de cami ve medreseler eğitim-öğretim faaliyetlerini beraber yürütmüşlerdir. Dâru'l Hadis, Dâru'l Kurra gibi ihtisas medreseleri selâtin camilerin bünyesinde açılmıştır. Sıbyan mektebinin olmadığı köy ve kasabalarda camiler çocukların eğitimi için kullanılmış, bu uygulama günümüzde yaz aylarında isteyen çocuklara Kurân-ı Kerim öğretmek şeklinde devam etmektedir.⁶⁶

c) Devlet müessesesi olarak cami ve mescitler: Hz. Peygamber dini tebliğ etme görevinin yanı sıra İslam devletinin başkanı olma vasfını da taşıyordu. Din ve devlet işleri bu dönemde beraber yürütülüyordu. Mescid-i Nebevi'de devlet başkanı olarak, gelen yabancı elçileri bir sütunun (ustuvânetü'l-vüfûd) altında kabul ediyordu.⁶⁷ Hz. Peygamber'in bu uygulaması sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Halifeler imâmet görevlerini şehrin Cuma mescitlerinden yerine getiriyor ve minberden bu konuda yararlanıyorlardı. Hz. Peygamber gibi, halifeler de evlerini mescidin hemen yanına yaptırmışlardır.⁶⁸ Yeni kurulan şehirlerde, bu uygulama darü'l imaraların (hükümet konakları), Cuma mescitleriyle yan yana kurulması şeklinde devam etmiştir. Başlangıçta birer ordugâh olarak kurulan bu şehirler Cuma mescidi ve darü'l imara ikilisi etrafında şekillenmiştir.⁶⁹ Hz. Ömer halifeliği döneminde Kufe valisi Sa'd b. Ebi Vakkas'ın yaptırdığı imaret dairesinin kapısını (ahşaptan yapılan ve süslenen bu kapı muhtemelen halkın girmekten çekineceği düşünülerek) yaptırmış ve Sa'd b. Ebi Vakkas bir süre camide kalmıştır.⁷⁰ Camiler daha sonraları bu özelliklerini kaybetmişlerdir.

d) Kamu yönetimi açısından cami ve mescitler: İslam'ın ilk devirlerinden itibaren cami ve mescitler yöneticiler ve halkın buluşmasına imkân sağlamıştır. Halk istek ve şikayetlerini burada dile getirmiş ve çözüm aramıştır. Hz. Peygamber ve sonrasında halifeler özellikle Cuma günleri camide halkla bir araya gelir hem müslümanlara namaz kıldırır hem de iletilmesi gereken konuları halka duyururlardı. Müzakere edilecek hususlar olursa halkla konuşularak karara bağlanırdı. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de bu uygulama devam etmiştir. Osmanlı döneminde Cuma hutbesiyle yeni padişahın göreve geldiği halka duyurulurdu.⁷¹ İktisadi hayatta da mescitler önemli bir yer tutardı. Vergilerin tahsili ve dağıtılması bizzat Hz. Peygamber tarafından mescitte yapılırdı. Mescid-i Nebeviye bitişik

⁶⁵ Baltacı, "İslam Medeniyetinde Cami", 238.

⁶⁶ Önkal - Bozkurt, "Cami", 7: 51.

⁶⁷ Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, 65.

⁶⁸ Önkal - Bozkurt, "Cami", 7: 51.

⁶⁹ Yılmaz Can, "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül 1996): 125.

⁷⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l Buldân*, 316.

⁷¹ Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", 198,199.

“meşrebe, gurfe, hizâne” adı verilen bir oda beytül-mâl olarak kullanılmıştır. Bilâl-i Habeşi'nin de beytül-mâlde görevli olduğu rivâyet edilmiştir.⁷² İdare ve cami arasındaki ilişkiden dolayı başlangıçta beytül-mâl mescide bitişik olarak yapılırdı. Öyle ki Hz. Ali döneminde Basra beytül-mâli aynı zamanda dönemin en büyük camisiydi. Sosyal yardım anlamında da camiler önemli görevler üstlenmiştir.⁷³

e) Adalet merkezi olarak cami ve mescitler: Hz. Peygamber döneminde mescitler bir nevi adalet sarayı işlevi görmüşlerdir. Resûlullah insanlar arasındaki anlaşmazlıklara burada kadı olarak çözümler buluyordu.⁷⁴ Hulefâ-i Râşidin de bu sünneti takip ederek anlaşmazlıkları mescitte çözmeye çalışmışlardır. Hz. Peygamber; Hz. Ömer, Hz. Ali, Muaz b. Cebel gibi sahabileri de kadı olarak görevlendirmiştir.⁷⁵ Medine'de yargı ve adliye ile ilgili davaların sayısı artınca Hz. Peygamber bazı yetkilerini devretmiş ve sadece temyiz yetkisini kullanmıştır.⁷⁶ Buhari, Hz. Ömer'in Mescid-i Nebevide, Şüreyh, Şa'bi ve Yahya b. Yamer'in de mescitlerde kadılık yaptıklarından bahseder.⁷⁷ Osmanlılar döneminde de kadılık ile görevlendirilen kişiye görevlendirildiği yerin camisinde merasim düzenlenirdi.⁷⁸

f) Askeri merkez olması açısından cami ve mescitler: Hz. Peygamber aynı zamanda bir ordu komutanıydı. Savaş kararları mescitte sahabeyle istişâre edilerek alınır, savaş hazırlıkları burada yapılırdı. Seferler için gerekli olan yardımlar burada toplanırdı. Aynı zamanda mescit askeri hastane ve hapishane olarak da kullanılmıştır. Uhud savaşında yaralanan Sa'd b. Muaz burada tedavi edilmiştir. Osmanlılar döneminde ise ordu sefere çıkacağı zaman camilerden dualar edilirdi.⁷⁹

Mescid ve camiler tarih boyunca daha birçok fonksiyonu gerçekleştirmiş, gerçekleştirmeye de devam etmektedir. Günümüzde cami ve mescitler namaz kılma yeri olmanın yanı sıra topluma Kuran, ahlak, dini bilgilerin de eğitimini veren kurumlar olarak fonksiyon icra etmeye devam etmektedir.

⁷² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 761.

⁷³ Kazıcı, “Asr-ı Saadet ve Hulefa-i Râşidin Döneminde Cami ve İfa Ettiği Hizmetler”, 237.

⁷⁴ Kazıcı, “Asr-ı Saadet ve Hulefa-i Râşidin Döneminde Cami ve İfa Ettiği Hizmetler”, 235.

⁷⁵ Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrisi Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye (Nizâmu'l-Hükümeti'n-Nebeviyye)*, 2. Bs (Beyrut: Şirketu Dâru'l Erkam b. Ebi'l Erkâm, t.y.), c. 1;230.

⁷⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 767.

⁷⁷ Buhârî, *Sahîhu'l Buhârî*, “Ahkâm”, 18.

⁷⁸ Önkâl - Bozkurt, “Cami”, 7: 52.

⁷⁹ Önkâl - Bozkurt, “Cami”, 7: 52; Akın, “Tarihi Sürec İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, 200; Kazıcı, “Asr-ı Saadet ve Hulefa-i Râşidin Döneminde Cami ve İfa Ettiği Hizmetler”, 236.

1.5. Cami ve Mescidlerin Çeşitli Bakımlardan Tasnifi

Fıkıh kaynakları cami ve mescitleri, kuruluşu, cemaat yapısı, fazileti, idare tarzı bakımından farklı şekillerde tasnif etmiştir.

1.5.1. Fazileti Bakımından Cami ve Mescidler

Fıkıh kaynaklarında ki itikaf başlığı altında camiler (itikafa girmenin en faziletli olduğu yerler)⁸⁰, Buhari'nin rivayet ettiği hadisle namaz kılmanın en faziletli olduğu mescitler⁸¹, Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevi, Mescid-i Aksa, Cuma kılınan mescidler ve mescidu'l beyt (kadınların itikafa girdikleri evlerindeki bölüm) şeklinde sıralanmıştır.⁸² Namaz kılmanın en faziletli olduğu camileri Hanefi, Şafii ve Hanbeliler de bu şekilde sıralarken, Malikiler ilk sıraya Mescid-i Nebevi'yi koyarlar. Ayrıca bu camilere devam etmek mahalle camilerinin cemaatsiz ve metruk kalmasına sebep olacaksa, mahalle camilerinde namaz kılmak daha faziletli sayılmıştır.⁸³

1.5.2. Kuruluşu Bakımından Cami ve Mescidler

İslam'ın ilk dönemlerinde fethedilen şehirlerde kurulan ordugâh camiler gibi şehirlerde Cuma namazı kılmak için büyük mescitler yapılmıştır. Cuma mescidi, câmi-i kebir ve ulu cami olarak isimlendirilirler.⁸⁴ Osmanlı döneminde ise padişahlar tarafından inşa edilen camilere “selâtin camileri”, vezirler ve diğer devlet ricali tarafından yaptırılanlara cami, daha küçük olanlara ise mescid adı verilmiştir.⁸⁵ Aynı zamanda ülkemizde kurulan küçük ibadet yerleri ve mahalle camilerine de mescit denilir. Asya'da birçok yerde velilerin mezarı üzerine veya çevresine kurulan ziyaret mescitlerine ise meşhed adı verilmiştir. Araplarda açık havada ibadet etmek için kurulan, etrafı bir duvarla çevrilen ve kıble yönünü göstermek için mihrabı olan

⁸⁰ Muhammed b. Hasan Şeybânî, *el-Asl* (Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2012), c. 2;189.

⁸¹ Buhârî, *Sahîhu'l Buhârî*, “Fazlu's salat fi mescidi Mekke ve'l Medine”1,6.

⁸² Alâuddin Ebû Bekr b. mes'ud b. Ahmed Kâsânî, *Bedâiu's Sanâi fi Tertibi's Şerâ'i* (Beyrut: Dâru Kutubî'l İlmîyye, 1424); Zeynüddin b. İbrahim el-Mısri İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: Dâru Kutubî'l İlmîyye, 1997); Birsin, “Cami ve Mescitlerin Fıkhi Statüsü”.

⁸³ Mehmet Şener, “Cami/Dini Hükümler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 92.

⁸⁴ Nusret Çam, “Ulucami” (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 80.

⁸⁵ Önkal - Bozkurt, “Cami”,47.

yerlere musallâ adı verilmiştir. Türkçe’de bu tarz musallâlar, genellikle namazgâh olarak adlandırılmaktadır.⁸⁶

1.5.3. Cemaat Sayısı Bakımından Cami ve Mescidler

Cemaatinin büyüklüğüne göre mescidler farklı şekillerde inşa edilmiştir. Hz. Peygamber devrinden itibaren her kabile ve mahalleye mahalle/kabile mescidleri yapılırken, şehir merkezlerinde daha büyük cemaatlerle Cuma namazlarının kılınması için Cuma mescidleri yapılmıştır. Şehir merkezlerinde, cemaat sayısı bakımından fazla olan bu camiler Osmanlılarda “selâtin camileri” ya da ulu cami şeklinde isimlendirilmiştir. Mahalle mescidleri ise beş vakit namazların eda edildiği cemaat sayısı daha az olan mescidlerdir.

Daha güncel bir çalışma olarak Türkiye’de ki cami ve mescitler Ahmet Onay’ın yaptığı araştırmaya göre beş farklı şekilde kategorize edilmiştir. Buna göre cemaat sayısı ve belirli faktörler değerlendirilerek yıl boyunca açık olan camiler şu şekilde sınıflandırılmıştır;

Birinci sınıf camiler (ulu camiler), Cuma, bayram ve teravih namazlarının kılındığı, cemaat sayısının en az 500 olduğu il ve ilçe merkezindeki büyük camilerdir. İkinci sınıf camiler (merkez camiler ve büyük camiler), Cuma, teravih ve bayram namazlarında ki cemaat sayısı en az 250 olan il ve ilçe merkezlerinde bulunan fakat birinci gruba dahil edilemeyen camilerdir. Üçüncü sınıf camiler (çarşı camiler veya orta büyüklükteki camiler, Cuma, bayram ve teravih namazlarındaki cemaat sayısı en az 100 olan il ve ilçe merkezindeki camilerdir. Dördüncü sınıf camiler (mahalle camileri veya mescitler ile köy ve mezra camileri), Cuma, bayram ve teravih namazlarındaki cemaat sayısı en az 20 olan, il ilçe ve belde merkezi dışındaki camilerdir. Beşinci sınıf camiler (cami olarak fonksiyonelliğini kaybedenler), özellikleri ve fonksiyonellikleri açısından cami olma standardının altında kalan yerlerdir. Bu camiler içlerinde minberi, halısı, kilimi, ses cihazı ve her türlü teçhizatı olan yıl boyu ibadete açık olan camilerdir. Çevredeki bazı kişiler tarafından zaman zaman açılarak, camide ibadet edilmektedir.⁸⁷

⁸⁶ Eyice, “Cami/Mimari Tarihi”, 7: 56.

⁸⁷ Ahmet Onay, “Türkiye’de Camilerin Gruplandırılması, Sınıflandırılması ve Görevli İhtiyaçlarının Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2007): 77-121.

1.5.4. İdare Tarzı Bakımından Cami ve Mescidler

İdari açıdan bakıldığında ise mescidler arasında; sultanın/devlet başkanının gözettiği, imametın devlet başkanının atadığı kişiler tarafından yapıldığı, cemaatin çok olduğu ve Cuma namazının kılındığı el mescidu's sultâniyye; mahalle ya da kabile ehlinin mescidleri olan el mescidu'l âmme şeklinde bir ayırım söz konusudur. Mescidu'l âmmede mahalle/ kabile halkı üzerinde ittifak ettikleri birini imam olarak seçerler ve sultan/ devlet başkanı buna karışmaz.⁸⁸

1.6. Cami ve Mescidlerin İdaresi ve Malî Durumu

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren cami yapımı hızlı bir şekilde devam etmiştir. İlk başlarda devlet başkanları ve halifeler tarafından yaptırılan cami ve mescitlerden daha sonra ferdî olarak camiler yaptırılmaya başlanmıştır. İslam devletlerinde ki büyük camiler ile halifeler özel olarak ilgilenmişler; bakım ve onarımını, görevli tayinini halifeler yapmışlardır. Eyaletlerde ise bu işi halifelerin görevlendirdiği valilere ve kadılara bırakılmıştır. Özel camilerde ise nazır veya valiler camileri idare ederdi. Genellikle camiye yaptıran kişi camiye nazır olur ya da bir başkasını bu işe tayin ederdi.⁸⁹

Osmanlı döneminde camiler banilerinin kurduğu vakıfların mütevellileri tarafından yönetiliyordu. Bu vakıfların hukuki statüsü vakfiyelerle belirleniyordu. Mütevellilerin muhasebe sonuçlarını her yıl kadı aracılığıyla merkeze gönderip onaylatmaları gerekiyordu. Camide bir görev boşaldığı zaman mütevellilerin direk tayin hakkı olmadığı için uygun birini kadıya önerebilirlerdi.⁹⁰

Türkiye'de camilerin yönetimi TBMM hükümeti kararıyla kurulan Şer'iyye ve Evkaf Vekâletine devredilmiş, 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunla bu vekâlet ilğa edilerek yerine Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Türkiye'de ki bütün camilerin yönetimi ve görevlilerin tayini Diyanet İşleri Başkanlığına bırakılmıştır.⁹¹

⁸⁸ Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb Mâverdi, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye* (Kahire: Dâru'l Hadis, 2006),160-164.; Ebû Ya'la Muhammed b. Hüseyin Ferrâ, *el-Ahkâmu'-Sultâniyye* (Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmiyye, 2000).94.

⁸⁹ Pedersen, "Mescid", 8: 78,80.

⁹⁰ Önkâl - Bozkurt, "Cami", 7: 53.

⁹¹ Önkâl - Bozkurt, "Cami", 7: 53,54.

Camilerin yapımı için gerekli olan mali harcamalar halife, emir, eşraf gibi nüfuzlu kişiler tarafından karşılanmıştır. Bakım ve onarımı, görevlilerin maaşları gibi harcamalar camiye yapanların kurduğu vakıflar tarafından karşılanmıştır. İlk dönemlerde her caminin bakımı kendine ait gayr-ı menkul vakıflar tarafından karşılanmıştır. Zaman ilerledikçe menkul mallar, emlak ve arazilerde vakıf olarak verilmiştir. Vakıf malları her zaman caminin yakınında olmamış öyle ki Mısır'daki bazı camilerin Suriye'de vakıfları mevcuttu. Aynı zamanda vakıfları kuranlar vakfiyelerinde özel şartlar ileri sürebiliyorlardı. Büyük camiler için hükümdarlar kaide olarak yeni vakıflar meydana getirebiliyorlardı.⁹²

⁹² Pedersen, "Mescid", 8: 78; Önkal - Bozkurt, "Cami", 7: 53.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM HUKUKU ve MER'İ HUKUKTA MESCİD/CÂMİ TESİSİ, İDARESİ VE BAZI HUSUSİ HÜKÜMLERİ

2.1. İslam Hukukunda Cami ve Mescidlerin Tesisi, İdaresi ve Hususi Hükümleri

2.1.1. Cami ve Mescidin Fıkhi Mahiyeti

Mescid ve camilerin fıkhi mahiyeti üzerindeki tartışmalar Hz. Peygamber'in, "Bana benden önceki diğer peygamberlere verilmeyen beş şey verildi." dedikten sonra "Bana yeryüzü mescid ve temiz kılındı" (وجعلت لي الأرض مسجداً وطهوراً)⁹³ şeklindeki hadisi çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Bu tartışma, bütün yeryüzünün mü, yoksa yeryüzünde belirli şartları taşıyan mekanların mı mescid statüsüne sahip olduğu sorusu üzerine kurulmuştur. Diğer bir ifadeyle bu hadis-i şerife dayanarak yeryüzünün tamamına mescid hükümleri uygulanabilir mi yoksa burada kastedilen yeryüzünün tamamının sadece ibadet edilebilir olması mıdır?

Hadis kaynaklarında teyemmüm başlığı altında ele alınan bu hadisi, Buhâri ve şârihleri konuyu temizlik kapsamında değerlendirmiş, secde edilecek mekânın temiz ve necâsetten uzak olması yönünde değerlendirmişlerdir. Burada ki mescitten kastın secde mekânı olduğu veya namaz için bir mekân inşa edilmeye uygun olduğu yönünde görüşler beyân edilmiştir.⁹⁴ Zerkeşi bu konuyla alakalı şöyle demektedir; "şerî olarak mescid kavramına gelince, yeryüzü bana mescid kılındı sözünden ötürü yeryüzündeki bütün mekânlar mescittir. Bu durum bu ümmetin özelliklerinden bir tanesidir. Kâdî İyaz dedi ki; bizden öncekiler temizliğinden emin olmadıkları mekânlarda namaz kılmıyorlardı. Bize ise necâset bulundurmadığından emin olduğumuz yeryüzünün tamamında namaz kılmamız câiz oldu. Kurtubi dedi ki; bu Allah'ın peygamberine has kıldığı bir özelliktir. Ondan önceki peygamberler için namaz kılınacak yerler belirlenmiş özel yerlerdir. Kilise ve sinagog gibi. Buhari şerhinde Mehlep şöyle dedi; Hz. Peygambere mahsus olan şey yeryüzünün temiz olmasıdır. Mescid olmasına gelince, diğerlerinin bundan men edildiğine dair bir ize rastlanmamaktadır. Hz. İsa yeryüzünde dolaşıyor ve namaz vakti gelince olduğu yerde namaz kılıyordu. Sanki o şöyle diyordu; "Bana yeryüzü mescid ve temiz kılındı. Benden başkasına ise mescid kılındı ama temiz kılınmadı." Bu bir hükümlerle mescid ve temiz sayılmasında Ebu Hureyre ve Cabir'in hadisi ile açıktır. Secde kulun rabbine

⁹³ Arent Jean Wensinck, *Mu'cemu'l Müfehres li-Elfâzi'-Hadîsi'Nebevî*, trc. Muhammed Fuat Abdülbâki (Leiden: Mektebetu Beril, 1936), c. 2:428. Buhâri, "Salât", 56, "Teyemmüm", 1; Müslim, "Mesâcid, 3,4,5; Tirmizi, "Mevâkîf", 119, "Siyer", 5; İbn Mâce, "Taharet", 90.

⁹⁴ Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Kinani el-Askalani İbn Hacer, *Fethu'l-bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1. Bs (Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye ve Mektebetuhâ, t.y.), c. 1:533; Bedreddin Ebi-muhammed Mahmud b. Ahmed Aynî, *Umdetu'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1. Bs (Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmiyye, 2001), c. 4:14.

yakınlığından dolayı namaz fiillerinden en şerefli olandır. Mescid buradan türetilmiş ismi mekândır. Murekka denilmemiştir ve sonra örf mescid kavramını beş vakit namaz için hazır olan mekanlara has kıldı. Öyle ki bayram namazları için toplanılan musallara bile aynı hüküm verilmedi.”⁹⁵

Sonuç olarak hadisle kastedilen, bir kurum olarak mescid değil, namaz ibadetinin yapıldığı yerin genel bir isimlendirmesidir. Yoksa yeryüzünün tamamına bir kurum/müessese olarak mescid hükümlerinin uygulanacağı anlamı çıkartılamaz.

2.1.2. Cami ve Mescid Tesisinin Fıkhi Hükümü

Cami ve mescidler şeâir-i diniyyeden olan kurumlardır. Allah Teâla Kuran’da cami ve mescidleri imar etmeye teşvik etmiş ve imar edecek kişilerin vasıflarını şu şekilde açıklamıştır:

إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ

«Allah'ın mescidlerini sadece, Allah'a ve ahiret gününe inanan, namaz kılan, zekat veren ve ancak Allah'tan korkan kimseler onarır. İşte onlar doğru yolda bulunanlardan olabilirler».⁹⁶

İslam alimleri ayette geçen imarı maddi ve manevi imar olarak yorumlamışlardır. Maddi imarı; mescidin bakım ve onarımını yapmak, temizliğini yapmak, aydınlatmak vb. olarak değerlendirirken manevi imarı ise cami ve mescidlerin ta’zim edilmesi, ibadet ve zikirle ihya edilmesi (ilim öğrenmek ve öğretmekte zikir olarak değerlendirilmiştir), cami ve mescidlerin boş konuşmalardan cami adabına yakışmayan davranışlardan arındırılması olarak yorumlamışlardır.⁹⁷ Cami ve mescidlerin imarının Müslümanlar tarafından yapılması gerektiği belirtilmiştir. Sâbuni, bu ayeti tefsir ederken camilerin nâzır, mutasarrıf gibi yönetim işlerinin müslüman olmayanlar tarafından yapılamayacağını ancak taş oymacılığı, marangoz, inşaat

⁹⁵ Zerkeşî, *İ'lâmu's-sâcid*, 27-28; Birsin, “Cami ve Mescitlerin Fıkhi Statüsü”, 2: 69.

⁹⁶ Tevbe,9/18.

⁹⁷ Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer Muhammed el Harizmi Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, trc. Muhammet Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), c. 3;41.

işçisi olarak çalıştırılabileceklerini cumhur fukahanın görüşü olarak nakletmektedir.⁹⁸Cami ve mescidlerin inşasını teşvik eden hadislerde mevcuttur. Allah Resulü, “Her kim Allah rızası için bir mescid inşa ederse, Allah ona cennette bu mescid gibi bir köşk inşa eder”⁹⁹ buyurarak cami yapımını teşvik etmiştir.

İslam hukukçuları cami ve mescid inşasını özendiren ayet ve hadisleri değerlendirmiş ve mükellefe sorumluluk yükleyen boyutunu ef'al-i mükellefin bakımından değerlendirmişlerdir. Yaptıkları değerlendirmelerde mescid/cami inşası hususunda bazı farklı sonuçlara vardıkları görülmektedir. Hanefi ve Malikiler cami yaptırmayı vacip olarak değerlendirirken, Şafiiler mendup olarak görmüşlerdir. Hanbeliler’ den bir grup cami yaptırmayı farz-ı kifâye olarak görürken bir grup ise mendup olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁰

2.1.3. Fıkhî Bakımdan Cami ve Mescidin Kuruluşu

İslam fıkhında mescidler, vakıf kapsamında ele alınmış ve bir yere mescid hükmünün verilebilmesi için birtakım şartlar belirlenmiştir. Bu şartlar, mescidin mülkünün özel mülkiyetten tamamen arındırılması ve teslim şartı olarak insanların içerisinde namaz kılması olarak belirlenmiştir. İlk olarak mescidlerin özel mülkiyetten tamamen arındırılması gerektiği vurgulanmıştır. Mescidler özel şahıs mülkiyetleri devam ederek ibadet edilen mekanlardan ayrı tutulmuştur. Bir yerin mescid olabilmesi için mülkü üzerinden kul hakkının tamamen kalkması gerekir. Bunun nasıl yapılacağı fakihler arasında tartışılmıştır. Ebu Yusuf’a göre “burayı mescid kıldım” sözü yeterliyken, Ebu Hanife içerisinde namaz kılınmasına izin vermekle beraber yolunun ifrazını gerekli görmüştür. İmam Muhammed ise içerisinde namaz kılınmasına izin vermenin yeterli olduğu yolunun ayrıca ifraz edilmesinin gerekli olmadığı görüşündedir. Bunun sebebi özel mülk olmaya devam ederken ibadet edilen yerler mirasçılara intikal edebileceği gibi, mescid olma vasfı sahibi tarafından sona erdirilebilir. Böyle bir durumda

⁹⁸ Zübeyir Aslan, *İslam Hukukunda Mâbedlerin Yeri ve Hükmü* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2021), 166; Muhammed Ali Sâbuni, *Ravâi ‘u’l-beyan fi tefsîri âyâti’l-ahkâmi mine’l-Kur’ân*, 3. Bs (Dımaşk: Mektebetü’l gazalî, 1980), c. 1:574.

⁹⁹ Buhârî, *Sahîhu’l Buhârî*, “Salât”, 65.

¹⁰⁰ Cemâleddin Kâsımî, *Islâhu’l-mesâcid mine’l bida ve’l avâid*, 4. Bs (Beyrut: el-Mektebetü’l İslamî, 1399), 263; Muhammed Abdussettar Osman - Awad Muhammed İmam, “İmâratu’l mesâcid fi davi’l ahkâmül fikhiyye”, *Camiatü’l-Melik Suud*, 1999, 134; Şener, “Cami/Dini Hükümler”, 7: 91.

mescid tesisi gerçekleşmiş olmaz. Bu bakımdan fıkhîta mescid tesisi vakfın özel bir çeşidi olarak ele alınmıştır.¹⁰¹

2.1.3.1. Mülkiyet Yapısı Bakımından Cami ve Mescidler

Fıkıh kitaplarında mescidler ile ilgili hükümler “vakıf” başlığı altında değerlendirilmiştir. Vakfın mülkiyeti konusunda âlimler arasında farklı görüşler mevcuttur. Ebu Hanife’ye göre vakıf ariyet gibidir ve vakfedilen malın mülkiyeti hükmen vakıf yapanda kalmaktadır. İmam Muhammed ve Ebu Yusuf’a göre ise; vakfın mülkiyeti vakfedenin mülkünden çıkıp Allah’ın mülküne girmiştir.¹⁰² Mescid hükümlerini ise diğer vakıf hükümlerinden ayrı tutmuşlardır. Ebu Hanife kuruluş amacına uygun olarak yararlanılmaya başlanılan ve mülkü ifraz edilen mescidlerin bağlayıcılık kazandığını ve vakfedenin mülkünden çıktığını söylemiştir. İmam Muhammed, teslim şartını mescidlerde aramamıştır. Ebu Yusuf ise şâyi hisseli mülkün vakfını kabul ederken mescidleri bunun dışında tutmuştur.¹⁰³

İmam Ebu Hanife ve İmam Muhammed’e göre; bir yerin mescid olabilmesi için mescidin arazisinin, yoluyla beraber vakfedenin mülkünden ifraz edilip içerisinde insanların namaz kılmasına izin verilmesi gerekir. Ebu Yusuf’a göre; vakfeden kimsenin “ben burayı mescid kıldım” demesi yeterlidir. Çünkü Ebu Yusuf’a göre vakfedilen malın teslimi şart değildir. Vakfeden kişinin ikrarı malın kulun hakkından çıkıp Allah’ın hakkına girmesi için yeterlidir.¹⁰⁴

Örnek olarak; bir kişi dârın (evin bahçesinin ortasına) ortasına mescid yapsa ve insanların burada namaz kılmasına izin verse yolunu da ifraz ederse bu vakıf görüş birliğiyle lâzım olur. Eğer yolunu ifraz etmezse; Ebu Hanife, vakfın geçerli olmadığını söyler. İmam Muhammed’e göre ise; yolunu ayrıca ifraz etmesine gerek yoktur. Yol şart olmaksızın hakkı olur. Bir kişinin bir arazi kiraladığında yolunu şart koşmasa da hakkı olacağı gibi.¹⁰⁵

¹⁰¹ Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Reddü’l Muhtar ale’Dürri’l muhtâr şerhu Tenvîri’l-ebşâr* (Riyad: Dâru Kutubi’l İlmiyye, 2003), c. 6;545-546.

¹⁰² Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 477.

¹⁰³ İbn Âbidîn, *Reddü’l Muhtar*, 544.

¹⁰⁴ Burhâneddin Ebi’l hasan Ali b. Ebi Bekr Merğînâni, *el-Hidâye şerhu Bidâyetü’l-mübtedî* (Beyrut: Dâr İhyâ-ı Turasi’l Arabî, t.y.), c. 3:20.

¹⁰⁵ İbn Âbidîn, *Reddü’l Muhtar*, 545.

İmam Ebu Hanife ve İmam Muhammed'e göre mescid vakfının geçerli olması için özel mülkten ifraz edilmesi ile birlikte ikinci şart içerisinde namaz kılınmasına izin verilmesidir. Eğer vakfeden kişi vakfın mülkünü ifraz etse fakat kimsenin namaz kılmasına izin vermezse vakıf lâzım olmaz. Çünkü bir kişi tarafından dahi olsa mescitte namaz kılınması, vakfın kuruluş amacına uygun olarak yararlanılması yani teslimi anlamındadır. Ebu Hanife bir kişinin namaz kılmasını yeterli görmüştür. İmam Muhammed'ten gelen bir rivayete göre ise cemaatle namaz kılınması gerekir. Bir kişinin namaz kılması yeterli değildir. Zeylâi'ye göre sahih olan görüş budur. Çünkü bir kişi her yerde namaz kılabilir asıl olan içerisinde cemaatle namaz kılınmasına izin verilmesidir.¹⁰⁶ Eğer vakfedilen yerde yüksek sesle (cehren) ezan okunsa, buranın imam ve müezzini olduğu halde tek başlarına namaz kılmış olsalar söz konusu mekan ittifakla mescid olur. Ancak vakfeden kişi mescid olarak tahsis ettiği mekanda tek başına namaz kılacak olsa teslim (kabz) şartı tamamlanmadığından mescidin tesisi gerçekleşmiş olmaz. Cemaatle namaz kılınma, vakfın tesisi bakımından kabz şartının tamamlanması hükmünde olduğundan vakfedenin kendi başına namaz kılması ile kabz şartı gerçekleşmiş olmaz. Bu sebeple de mescidin tesisi tamamlanmamış olur.¹⁰⁷

Vakfeden kişi burayı doğrudan mütevelliyeye teslim etse bu en sahih yoldur. Çünkü mütevelliyeye teslim Allah'a teslimdir. Kâdı ya da nâibine teslim de aynı şekilde değerlendirilir.¹⁰⁸

2.1.3.2. Müşterek (Şâyi') Malın Mescid Olarak Vakfı Meselesi

Şuyu' (شيوع); yayılma, duyulma anlamlarına gelir. Bir fıkıh terimi olarak; paydaşlık, ortaklardan her birinin aralarındaki müşterek malın her bir cüzüne sirayet etmek üzere hisselerinin yayılmış olmasıdır.¹⁰⁹

Ebu Yusuf taksimi kabil olan şâyi' malların paylaştırılmadan önce vakfını câiz görmekte, mücerret lafız ile kabz olmadan mülkiyetin düşeceğini söylemiştir. Çünkü Ebu Yusuf'a göre vakıfta kabz şart değildir. Vakıf, köle azadı gibidir. Dolayısıyla müşterek

¹⁰⁶ İbn Nüceym, *Bahru'r-râik*, 5:416.

¹⁰⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l Muhtar*, 6:546.

¹⁰⁸ İbn Âbidîn, *Reddü'l Muhtar*, 6:546.

¹⁰⁹ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 6. Bs (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 529.

mülkiyet (şuyu') köle azadına veya vakfa engel değildir. İmam Muhammed ise taksim edilmeden önce şâyi' malın vakfını câiz görmemiştir.¹¹⁰

Ebu Yusuf, bir malın vakfını ıskat hükümleri kapsamında ele almıştır. İskat nitelikli işlemler tek taraflı işlemler niteliğinde olup karşı tarafın kabulünü veya işlemin tamamlanması için gereken kabzı gerektirmez. Bu sebeple bütün Hanefî fakihleri kölesini azat eden kişinin azat ettiğini söylemesinin yeterli olduğunu, kölenin bunu kabul etmesini gerekli görmemişlerdir. İskat nitelikli işlemlerde ıskatta bulunanın geri dönüş hakkı da bulunmaz. Ebu Yusuf genel olarak vakfı özel olarak mescid tesisini bu kapsamda değerlendirdiği için müşterek malın mescid kılınmasında kabz şartını aramamış ve mescidin tesis olduğunu düşünmüştür. Muhammed eş-Şeybani ise genel olarak vakıf özel olarak mescidi ıskat işlemi olarak görmemiş, bu işlemlerin kabz ile tamamlanan bir teberru akdi niteliğinde olduğunu değerlendirmiştir. Müşterek mülkiyet ile sahip olunan malın kabzının mümkün olmayışından hareketle mescid olarak vakfını da meşru görmemiştir.

İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'tan gelen bir görüşe göre taksimi kabil olmayan şâyi' mallar vakfedilebilir. Fakat mescid, han, mezarlık vb. yerler istisnadır. Çünkü bunu kabul edersek Allah hakkı tam olarak tahakkuk etmeyecek ve ortaklardan biri maldan faydalanmak isterse mescid olan bir yerin başka bir yıl farklı bir şekilde kullanımı mescidin saygınlığına zarar verecektir.¹¹¹

2.1.4. Mescidin Sınırlarının Belirlenmesi

Bir yere mescid hükümlerinin verilebilmesi için bütün yönleriyle vakfedenin mülkünden ifrazı gerekir. Yani vakfedenin mülkünden bütün yönleriyle ayrılması şarttır. Eğer üstü mescid altı alışveriş yeri olsa ya da tam tersi kul hakkına taalluk ettiği için vakfedenin mülkünden ayrılmış olmaz. Dolayısıyla mescid olmamıştır.¹¹²Bu hükme dayanarak, günümüzde avm, okul vb. gibi yüksek katlı binalar içerisinde yer alan ve mescid olarak isimlendirilen yerlerin fihhi

¹¹⁰ Muhammed b. Ferâmuz Molla Hüsrev, *Dureru'l Hükkâm fi şerhi Ğureri'l-ahkâm* (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi, t.y.), c. 2:134.

¹¹¹ Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd Mevsîfî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmiyye, t.y.), c. 3:42; Nurullah Pakat, "Hanefî Mezhebinde Şâyi' Malın Vakfı Ve Konu Üzerindeki Tartışmalar", *Universal Journal of Theology* 5/2 (Aralık 2020): 197-215.

¹¹² İbn Âbidîn, *Reddû'l Muhtar*, 6:545.

olarak kurumsal anlamda mescid/cami hükmü kazanmadığı ve mescidlere özgü hükümlerin bu yerler için geçerli olmadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Bir mescidin altı sırdab (su vb. soğutmak için kullanılan yer, bodrum, mahzen) ya da üstü ev olsa, yola mescid kapısı açsa ve mülkiyetinden çıkarsa vakıf gerçekleşmemiş olur. Vakfeden kişi burayı istediği zaman satabilir, öldüğünde vârislerine miras olarak bırakabilir. Çünkü kul hakkı hâlâ taalluk ettiği için Allah'a bağışlanması gerçekleşmemiştir. Eğer sırdâb mescid maslahatı içinse vakıf sahih olur. Beytu-l Makdis mescidindeki mahzen böyledir. Hasan b. Ziyad Ebu Hanife'den rivayetle şöyle demiştir; eğer alt kat mescid üst taraf ise mesken olursa mescid sıhhat bulur. Çünkü mescidin sürekliliği alt tarafta sağlanmıştır. İmam Muhammet'ten ise tam tersi rivayet edilmiştir. Mescidin üstünde bir mesken ya da benzerinin olması onun yüceliğini zedeler. Ebû Yusuf'tan gelen bir rivayette Bağdat'a geldiğinde yer darlığından dolayı her iki duruma da cevaz vermiştir. O burada zarurete itibar etmiştir. İmam Muhammet'in de Rey'e geldikten sonra aynı sebeplerle iki durumu câiz gördüğü rivayet edilmiştir.¹¹³

Mescitlerin üstünde ve altında yapılan özel mülkler kul hakkına taalluk ettiği, Allah hakkı tam olarak gerçekleşmediği için vakıf sahih olmaz. Kuran'ı Kerim'de "Mescitler Allah'a ibadet etmeğe mahsustur" (el-Cin 18) denilmiştir. Ancak mescidin üstüne yapılan imam evleri ya da altındaki mahzenler mescidin maslahatı için olduğundan vakıf sahih olur denilmiştir. Eğer mescid tamamlanır sonra bina yapılmak istenirse engellenir. Bu mescidin duvarı üzerinde dahi olsa yıkılması gerekir. Ücret alınması da câiz olmaz. Ondan bir şeyin süknâ olarak ya da gelir elde etmek için kullanılması da câiz olmaz.¹¹⁴

2.1.5. Câmi ve Mescidlerde Tağyîr

Tağyir; sözlükte değiştirmek, dönüştürmek olduğu şeyden başka bir şey kılmak demektir.¹¹⁵ Vakıf özelinde baktığımızda; vakıf özelliği aynı kalmak üzere vakfın aynında veya tahsis amacıyla gerçekleşen her türlü değişikliktir.¹¹⁶ Vâkıf, vakfiyesinde vakfın tebliğ ve

¹¹³ Merğînâni, *el-Hidâye*, 3:21.

¹¹⁴ İbn Âbidîn, *Reddû'l Muhtar*, 6:547.

¹¹⁵ Fîrûzâbâdi, *El-Kâmûsu'l-Muhît*, 453.

¹¹⁶ Murat Beyaztaş, "İslâm Hukukuna Göre Vakıf Üzerinde Gerçekleştirilen Değişiklikler: Tağyîr", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Bahar 2018).117.

tağyirinin kendi elinde olmasını isterse bu vakfın aslına değil şartlarına hamledilir.¹¹⁷ Hanefi alimler mescid vakfını diğer vakıflardan ayrı tutmuş ve tağyirini câiz görmemişlerdir.

Ancak bir mescid harap olsa kullanılamayacak hale gelse, insanların o mescide ihtiyacı kalmasa İmam Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'a göre orası kıyamete kadar mescid olarak kalır. Miras olarak bırakılamaz. Mescidin kendisinin veya malının başka bir mescide nakli câiz olmaz. İmam Muhammed'e göre ise böyle bir durumda mescidin mülkü bânisinin ya da vârislerinin mülküne intikal eder.¹¹⁸

Tahrip olmuş ve kullanılamaz haldeki bir mescidin enkazıyla alakalı ise; Ebû Yusuf'tan gelen ikinci bir rivâyete göre eğer mescid harap olmuş ve tamiri mümkün değilse, enkâzının hâkimin emriyle satılması ve başka bir mescide nakli sahih olur. İmam Muhammed'e göre ise bâninin vârislerine onlar bulunmazsa da fakirlere verilir. Hanefi alimler fetvalarında “enkazın satılması ve semenin başka bir mescide nakledilmesi” görüşünü benimsemişlerdir. Çünkü vakıftan maksat insanların faydalanmasıdır.¹¹⁹

Mescidin alanının dar olması ve genişletilmek istenilmesi durumunda örneğin bir yol kenarına bir mescid yapılırsa ve bu mescidi genişletmek için mahalle halkı yoldan alsa bu câiz olur. Ancak yoldan geçenlere eziyet verecekse buna müsaade edilmez. Aynı şekilde mescidin yanında ki arsa mescidin vakfını genişletmek için sahibinden kıymetiyle (zorla) alınır. Mescidin yanında vakfedilmiş bir arazi varsa bu da mescidi genişletmek için kullanılabilir bunda bir beis yoktur.¹²⁰

2.1.6. Câmilerin İdaresi ve Görevlileri

Camilerin idâresi imam ve müezzinler tarafından yürütülmektedir. İmamlar ve müezzinler genellikle merkezi idare tarafından görevlendirilmişlerdir. Bazı özel mülkiyetli

¹¹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1980), c. 4:355.

¹¹⁸ İbn Âbidîn, *Reddû'l Muhtar*, 6:549.

¹¹⁹ Vehbe Zuhaylî, *el-Vesâya vel-Vakfîl-Fıkhul İslâmî* (Dımeşk: Dâru'l Fıkr, 1998), 192.

¹²⁰ Osman b. Ali b. Muhcen el-Barîi Zeylâî, *Tebyînu'l Hakâik şerhu Kenzu'd-Dekâik* (Kahire: Matbaati'l Kübra'l Emiriyye, 1313), c. 3:331.

camilerde, idareyi camiye yaptıran kişi (nazır) veya onun tayin ettiği mütevellî tarafından yapılmaktadır.¹²¹

Cami görevlilerini; imam-hatip, müezzin, vâiz, kussas, kari, cüzhan, bevvab ve hademeler şeklinde sıralanmıştır fakat zaman içerisinde görevli sayılarında artış veya azalmalar yaşanmıştır.¹²²

2.1.6.1. İmamlar

Sözlükte imam kelimesi; “إمام” “fiil kökünden türetilmiştir. İnsanların kendisine güven duydukları başkan/lider ya da başka biri için kullanılmıştır. Çoğulu “أئمة” şeklindedir. Ümmetin imamı Hz. Muhammed (s.a.v.) dir. Ordunun imamı komutanıdır.¹²³ Şeri olarak imam ilk başta devlet başkanları için kullanılmıştır. Çünkü namazları da devlet başkanları kıldırılmaktadır. Bunun için insanlar üzerindeki umumi tasarrufta hak sahibi olan imamete imamet-i kübrâ, namzdaki imamete ise imamet-i suğra denilmiştir¹²⁴. Mâverdî ise imameti; beş vakit namzdaki imamet, Cuma namazındaki imamet ve nafîle namazlardaki imamet olmak üzere üçe ayırmıştır.¹²⁵

İslam tarihinde ilk olarak Cebrâil (a.s)’in Hz. Peygambere namaz kıldırarak imamlık yaptığı söylenebilir. Daha sonra Hz. Peygamber ümmete imamlık yapmıştır. Hicret esnasında ilk Cuma namazını Hz. Peygamber (s.a.v.) kıldırmıştır¹²⁶. Bazı hastalık ve savaş durumlarında ise imam olarak başka bir sahabeyi görevlendirmiştir. Evden çıkamayacak derecede hastalandığında yerine Hz. Ebubekir’i görevlendirmiş, Akabe biatlarından sonra ise Medinelilere imamlık yapması için Musab b. Umeyr ve Esad b. Zürrare görevlendirilmiştir. Yola çıkan seriyyelere de komutanları aynı zamanda imam olarak görevlendirilmiştir¹²⁷. Kadınlara da Ümmü Seleme ve Hz. Aişe’nin imamlık yaptığı rivayet edilmiştir¹²⁸

¹²¹ Önkal - Bozkurt, “Cami”, 7: 55.

¹²² Önkal - Bozkurt, “Cami”, 7: 55.

¹²³ İbn Manzûr, *Lisânu ’l Arab*, 12:24-25.

¹²⁴ İbn Âbidîn, *Reddû ’l Muhtar*, 2:276.

¹²⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmu ’s-Sultaniyye*, 160.

¹²⁶ Ali Duman - Abdullah Önder, “Tarihi Süreç İçerisinde Cami Görevlileri-İmamlığın Tarihçesi”, *Sosyo-Kültürel Açıldan Cami Sempozyumu* (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018), 426-427.

¹²⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 178.

¹²⁸ Abdurrezzak b. Hümmam Sanâni, *Musannef*, 1. Bs (Daru’t-Tasil, 2015), c. 3:92-93.

Raşit halifeler döneminde halifeler Cuma namazı kıldırmışlardır. Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin namazda şehit edilmesiyle Emevilerde halifeler namaz kıldırırken başlarında nöbetçiler beklemiştir. Abbasiler döneminde ise vakit namazlarını halifeler kıldırmamış bir imam tayin etmişlerdir. Görevlendirilen valiler kendileri namaz kılamadıkları zamanlarda yerlerine imam tayin etmişlerdir.¹²⁹

İmamlarda aranan birtakım özelliklerde mevcuttur. Bunlar; Müslüman olması, akıl-bâliğ olması, erkek olması, yeterli derecede kıraatinin olması ve görünür bir özrünün bulunmamasıdır.¹³⁰

İmamın ücret alması ise ilk dönem alimleri tarafından caiz görülmemiştir. Çünkü ibadetler sadece Allah rızası için yapılmalıdır. Sonraki dönemlerde bunları karşılıksız yapacak kişilerin azalması ve mescitlerde namaz kıldırarak kişilere ihtiyaç duyulması sonucu istihsana dayanarak buna izin verilmiştir. Verilen ücret namaz kıldırmanın karşılığı değil, zaman tahsisinin ve mescit içi diğer hizmetler karşılığında olduğu belirtilmiştir.¹³¹

2.1.6.2. Müezzinler

Ezan (الأذان); namaza çağırarak, vaktin girdiğini ilan etmek demektir. Ezan okuyan kişiye müezzin (المؤذن), ezan okunan yere ise mizene (المأذنة) denilmiştir¹³². Hz. Peygamber ezan okumanın faziletinden; “İnsanlar ezan okumanın ve ilk safta namaz kılmanın faziletini bilselerdi ve kura çekmekten başka çare kalmasaydı mutlaka kura çekerlerdi” şeklinde bahsetmiştir.¹³³

Hz. Peygamber'in Mekke döneminde toplantıları duyurmak amacıyla münadiler görevlendirmiş fakat ezan ve müezzinle alakalı herhangi bir görevlendirme söz konusu olmamıştır. Medine'ye hicretten sonra insanları namaza davet etmek için nasıl bir yol izleneceğine dair istişareler yapılmıştır. Hristiyanlar gibi çan çalmak, Yahudiler gibi bir boru üflemek görüşleri ortaya atılmış, Hz. Ömer ise bir insan sesinin daha iyi olacağını söylemiştir

¹²⁹ Küçükkaşçı, “İmam”, 22: 178.

¹³⁰ İbn Âbidîn, *Reddû'l Muhtar*, 2;285.

¹³¹ Salim Ögüt, “Fıkıhta İmamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 190.

¹³² İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, 13;12.

¹³³ Buhârî, *Buhârî*, “Kitabu'l Ezan”, 9.

(Buhari, “Kitabu’l Ezan, 1; Müslim, “Kitabu-s Salat”, 1). Abdullah b. Sa’lebe ve Hz. Ömer’in gördüğü rüyalar sonucunda Hz. Peygamber Bilal-i Habeşi’ye ezan okumasını emretmiştir.¹³⁴

Hz. Peygamber döneminde Medine’de müezzinlik görevi; Bilal-i Habeşi, Ebu Mahzure, İbn Ümmü Mektum tarafından yapılmıştır. Hz. Peygamber yeni Müslüman olan kabilelerden ve gönderdiği valilerden müezzin istihdam etmelerini isterdi. Halifeler döneminde birçok camiye birden fazla müezzin görevlendirilmiştir. Yeni kurulan camilerde merkezi idare, mahalle halkı veya caminin banisi tarafından görevlendirilen müezzinlerle, müezzinlik önemli bir kurum haline gelmiştir.¹³⁵

Bir kimsenin müezzin olabilmesi için belirli şartlar aranmıştır. Müezzin olacak kişinin erkek olması (Hanefîlere göre kadınlarda müezzin olabilir fakat mekruhtur), temyiz yaşına ermiş olmalı ve namaz vakitleri hakkında bilgi sahibi olmalıdır¹³⁶. Müezzinin ezan okurken ağır ağır okuması ve kıbleye yönelmesi müstehaptır. “Hayye ale’s salâh” ve “hayye ale’l-felâh” ifadeleri okunurken yüzü sağa ve sola döndürmek, ezan okurken parmakları kulaklara koymak (Hz. Peygamber’in Bilal’e tavsiyesidir; çünkü bu sesin yükselmesini sağlar) müstehaptır. Sabah namazı hariç tesvîp (ezan ve kamet arasında “Hayye ale’s salâh” ve “hayye ale’l-felâh” kısımlarının tekrarlanması) mekruhtur. Ezan okurken abdestli olmak da müstehaptır. Cünüp olarak ezan okumak ise mekruhtur.¹³⁷ Müezzinlerin ücret alması mezhepler arasında ihtilafli bir husustur. Son dönem Hanefî alimlerine göre; herhangi bir ücret almadan bu işi yapanların sayısı azaldığı için cevaz verilmiştir.¹³⁸

¹³⁴ Abdurrahman Çetin, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 36.

¹³⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Müezzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 491.

¹³⁶ Küçükbaşçı, “Müezzin”, 31: 495.

¹³⁷ Merğînâni, *el-Hidâye*, 1:43-45.

¹³⁸ Küçükbaşçı, “Müezzin”, 31: 495.

2.1.7. Câmî ve Mescidlerin Statüsüne Özgü Özel Hükümler

Cami ve mescidlerde ki tasarruflar kavli ve fiili olarak iki başlık altında incelenmiştir. Şeri' olarak yapılması istenilen, yapılması mübah olan veya yapılması şer'an yasaklanmış kavli ve fiili tasarruflar mevcuttur.

Kavli tasarruflardan yapılması tavsiye edilen tasarruflar; camilere girerken ve çıkarken dua edilmesi, ezân okunması, Kur'an-ı Kerim okunması imamın ardından "âmin" denilmesi, camilerde nikah akitlerinin yapılması ve liân yapılacaksa bunun mescid/camilerde yapılması mendup görülmüştür. Camilerde yapılması mübah olan şeyler ise; sohbet etmek (dünya işleri hakkında güzel konuşmak, insanları rahatsız etmeyecek şekilde gülmek, insanlar arasında vaaz, irşad, nasihat etmek), eğitim-öğretim faaliyetleri yapmak, yemin etmek (kâdının yemin ettirmesi, liânda olduğu gibi), şiirler okunması şeklinde sıralanmıştır. Camilerde yapılması yasak olan kavli tasarruflar; gıybet, dedikodu gibi yasaklanmış şeyler konuşmak, yüksek sesle konuşmak, alım-satım yapılması (bey akdi), bidat ve hurafelerden konuşmaktır.¹³⁹

Fiili tasarruflardan yapılması istenilenler; güzel giyinmek (Ey Âdemoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin; yiyin, için; fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez. el-A'raf 31.), temiz olan ayakkabılarla gelmek, mescitlerin temizlenmesi, misvak kullanmak (ağız temizliğine dikkat etmek), mescitlere yürüyerek gelmek, Cuma namazı için erken gitmek, imama tabi olmak şeklinde sıralanmıştır. Mübah olan fiili tasarruflar ise; mescitlere mushaf koymak, müşriklerin mescide girmesi (Hanefi mezhebine göre), mescitte uyumak, abdest almak (istinca olmadan), zanlıyı geçici olarak hapsetmek (Hz. Peygamber dönemindeki uygulamalar), silahla mescide girmek veya ordudaki askerlere silah dağıtmak, faydalı olan oyunları oynamak, bir şey yiyip içmek gibi fillerdir. Yasak olan fiillere gelince; mescide tükürmek¹⁴⁰, kötü kokularla mescide girmek, cünüp ve hayızlı bir şekilde mescide girmek, had cezalarının uygulanması, mescitlere sınırlar çizmek, İslam şeriatine aykırı davranışlarda bulunmak, teberrük için mescitten taş veya toprak almak, alkış çalmak, bidatları uygulamak örnek olarak verilebilir.¹⁴¹

¹³⁹ İbrahim b. Salih Hudaşri, *Ahkâmu'l Mesâcid fi'ş Şeriatî'l İslâmiyye*, 2. Bs (Riyad: Dâru'l Fadîle, 2001), c. 2;170-250.

¹⁴⁰ Zerkeşî, *İ'lâmu's-sâcid*, 308.

¹⁴¹ Hudaşri, *Ahkâmu'l Mesâcid*, 2;255-395.

Hız. Peygamber zamanından itibaren mescidler askeri, idari, toplumsal birçok faaliyeti yerine getirmek üzere kullanılmıştır. Zaman içerisinde birtakım değişiklikler söz konusu olsa da câmi ve mescidler toplumsal birlik ve beraberliği, dayanışmayı sağlamada sürekli aktif mekanlar olarak işlevlerini sürdürmektedirler.¹⁴²

2.2. Mer'i Hukukta Cami ve Mescidlerin Kuruluşu

Tezimizin bu bölümünde mer'i (yürürlükte olan) hukukta mescid ve camilerin kuruluşu, mülkiyeti, yönetimi gibi konular ele alınacaktır. Konular incelenirken ülkemizde yürürlüğü devam eden kanun, yönetmelik, tüzük ve diğer mevzuat hükümleri dikkate alınacaktır. Bu kanun, tüzük ve yönetmeliklerden bazıları şunlardır;

- 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun § (1965).
- Yardım Toplama Kanunu. 2860: § (1983)
- Diyanet İşleri Başkanlığı Atama Ve Yer Değiştirme Yönetmeliği. Resmi Gazete 29327: § (2015).
- 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun Ek 4 Üncü Maddesinin Uygulanmasına İlişkin Usul Ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. Resmi Gazete 28893: § (2014).
- Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami Ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelik. Resmi Gazete 23868: § (1999).
- Camilerin Bakım Onarım Temizlik Ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği. K/170/1060: (1986).
- Yardım Toplama Genelgesi. Diyanet İşleri Başkanlığı 327: § (2005).
- Diyanet İşleri Başkanlığı Görev Ve Çalışma Yönergesi. Resmi Gazete 29033: § (2014).

2.2.1. Mer'i Hukukta Cami ve Mescidlerin Mülkiyeti ve Yönetimi

İslam hukukunda vakıf kapsamında değerlendirilen cami ve mescidler günümüzde doğrudan vakıf sayılmamakta, mülkiyet hukuku açısından özel ve tüzel kişilikler adına tescil edilmektedir. Mülkiyeti bakımından cami ve mescidler; vakıflar genel müdürlüğüne bağlı mazbut (Vakıflar genel müdürlüğünce yönetilen vakıflar) ve mülhak (yönetimi vakfedenlerin soyundan gelenlere vakfedilmiş)¹⁴³ camiler, dernek ve vakıflara ait camiler, arsası hazineye ait

¹⁴² Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", 200.

¹⁴³ "Mülhak ve Esnaf Vakıflar - T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü", erişim: 21 Ocak 2021, <https://www.vgm.gov.tr/vakiflarimiz/vakiflarimiz/mulhak-ve-esnaf-vakiflar>.

olup diyanet vakfi tarafından yaptırılan camiler, belediyelere ve özel kişilere ait camiler mevcuttur.¹⁴⁴

Cami ve mescitler diyanet işleri başkanlığının izniyle ibadete açılır. Hakiki ve hükmi kişiler tarafından yaptırılan camiler, izinli veya izinsiz açılmış olsun yönetimi üç ay içerisinde diyanet işleri başkanlığına devredilmek zorundadır. Mülkiyeti başkalarına ait olsa da bütün cami ve mescitlerin yönetimi diyanet işleri başkanlığına aittir. Buralara kadro tahsis etmek, imam ve müezzin görevlendirmekte diyanet işleri başkanlığı tarafından yapılmaktadır.¹⁴⁵

2.2.2. Cami ve Mescide Ait Taşınmazların Kullanımı

Mer'î hukukta; mülkiyeti kamu kurum ve kuruluşlarına, hazineye ait araziler üzerinde dernekler veya vakıflar tarafından kendi kaynaklarını kullanarak ya da toplanılan bağışlarla yapılan camilerin bir bölümünde veya eklentisinde ticari amaçla kullanılan kısımlar, dernekler-vakıflar, diyanet işleri başkanlığı tarafından kiraya verilebilir ve işletilebilir. Buradan elde edilen gelirlerin dağıtımı ve kullanılması yönetmelikle belirlenmiştir. Bu tür yerlerin ticari ya da dini faaliyetlerde kullanılması gerekli hallerde başkanlık hizmetine verilme yetkisi müftülüklerde kurulan komisyon tarafından belirlenir. Dernek ve vakıflar tarafından işletirilen veya kiraya verilen yerlerden elde edilen gelirin yüzde onu başkanlık payı olarak diyanet işleri başkanlığına aktarılır. Kalan kısmın en az üçte ikisi bu camilerin bakım, onarım, ısınma ve aydınlatma gibi giderleri için kullanılır. Kalan kısım ise tüzük, vakfiye veya vakıf senedine uygun olarak kullanılmak üzere dernek ve vakıflara bırakılır. Dernek veya vakfa bırakılacak pay bunlar tarafından açılmış ayrı bir banka hesabında toplanır. Başkanlığa ait taşınmazlar ise, kendileri tarafından kullanılabilir veya ihale yoluyla ve yazılı sözleşmeyle kiraya verilebilir veya işletirilebilir. Buradan elde edilen gelirler ise özel gelir olarak kaydedilerek başkanlığın bağlı bulunduğu Merkez Saymanlık Müdürlüğüne yatırılır. Bu taşınmazlar irtifak haklarının tesisine konu edilmezler. Ayrıca yapılan denetimler sonucunda, bu kısımlarda cemaati rahatsız

¹⁴⁴ Ahmet Onay, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı", *Değerler Eğitimi Dergisi* 7/18 (01 Aralık 2009): 47; Önkal - Bozkurt, "Cami", 7: 53.

¹⁴⁵ "Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun", 633: § (1965).Madde 35.

edici, ibadetin huşûunu bozan, ibadethanenin ruhuna aykırı bir kullanım tespit edilirse sözleşmeler feshedilir.¹⁴⁶

2.2.3. Camilerin Bakım, Onarım ve Çevre Tanzimi

Camilerin bakım, onarım ve çevre düzeni konusunda camiler arasında birtakım farklılıklar mevcuttur. Vakıflar genel müdürlüğüne ait mazbut vakıf camilerinin bakım, onarım, aydınlatma ve ısıtmaları vakıflar genel müdürlüğü tarafından karşılanmaktadır.¹⁴⁷ Tarihi ve sanat değeri olan camilerin restorasyonu kültür ve turizm bakanlığı, vakıflar genel müdürlüğü ve diyanet işleri başkanlığının ortak çalışmalarıyla yapılmaktadır. Camilerin aydınlatma giderleri diyanet işleri başkanlığı tarafından karşılanmakta, su ihtiyacı ise belediyeler tarafından karşılanmaktadır. Camilerin ısıtma ve soğutma giderleri ise cami dernekleri, vakıflar ve cami cemaatinden teberru şeklinde toplanmaktadır.¹⁴⁸

Cami giderleri için cami cemaatinden yardım toplamak amacıyla müftülükler ilde valilerden, ilçelerde kaymakamlıklardan izin aldıktan sonra camide cami görevlisinin gözetiminde yardımları toplar. Toplanan yardımlar müftülüklere ulaştırılır ve cami giderleri oradan karşılanır.¹⁴⁹

Mülkiyeti kamu kurum ve kuruluşlarına ait taşınmazlar üzerine dernek ve vakıfların, kendi kaynaklarından ve/veya bağış toplanarak yaptırılan cami ve mescitlerin, eklentisi veya bütünleyici parçasında bulunan ve ticari faaliyetler için kullanılması öngörülen kısmın ticari amaçla kullanılması durumunda, gelirin yüzde onu diyanet işleri başkanlığına başkanlık payı altında verilir. Kalan kısmın en az üçte ikisi öncelikle gelirlerin elde edildiği caminin, bakım, onarım, ısınma vb. ihtiyaçlarının karşılanması için vakıf veya derneğe bırakılır. Bu tür yerlerin kira miktarları oluşturulan komisyon tarafından belirlenir. Kamu kurum ve kuruluşları ile

¹⁴⁶ “633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanunun Ek 4 Üncü Maddesinin Uygulanmasına İlişkin Usul Ve Esaslar Hakkında Yönetmelik”, Resmi Gazete 28893: § (2014).

¹⁴⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun. Madde 30.

¹⁴⁸ “Camilerin Bakım Onarım Temizlik Ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği”, K/170/1060: § (1986).

¹⁴⁹ “Yardım Toplama Kanunu”, 2860: § (1983); “Yardım Toplama Genelgesi”, Diyanet İşleri Başkanlığı 327: § (2005).

hazineye ait taşınmazlar üzerine kurulan diğer cami ve mescit bölümlerinin kullanılması diyanet işleri başkanlığına aittir. Başkanlık burayı kendisi işletebileceği gibi, pazarlık usulüyle ihale yaparak ve yazılı sözleşme ile işlettirebilir veya kiralayabilir.¹⁵⁰

2.2.4. Cami ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyaları

Cami ve mescitlerde mevcut olan hayırsever kişi veya kurumlar tarafından bağışlanmış her türlü eşyaya teberrükât eşyası denir. Teberrükât eşyaları; yazma veya basma Kuran-ı Kerimler, sakal-ı şerif, Kabe örtüsü, halı, kilim vb. sergi malzemeleri, minber ve kürsü örtüsü, avizeler, kandiller, rahle, kürsü, minber, kapı ve pencere kanatları, sehpa, yazma veya basma her türlü levha ve çerçeve, saat, buhurdan vb. cam eşya, kasa, telefon, telsiz, mikrofon, hoparlör, elektrik süpürgesi, halı temizleme makinesi ve buna benzer bütün taşınabilir eşyalardır.¹⁵¹

Her müftülük bünyesinde müftü veya görevlendireceği biri tarafından başkanlık edilecek en az dört kişiden oluşan bir teberrükât eşyaları komisyonu kurulur. Komisyon cami ve mescitlerde tespit çalışmaları yaparken camide görevli olanlarda hazır bulunur. Uzmanlık gerektiren konularda bir uzmanların görüşleri alınır. Bu komisyonun görevleri; teberrükât eşyasının vasfını, cinsini, şeklini belirlemek, değerini tespit ve takdir etmek, eşyalara numara vermek, teberrükât eşyasını korumak amacıyla ilgililere devir ve teslimini yapmak, sayımını ve kontrolünü yapmak, camilere yapılacak teberrükât bağışlarının ihtiyaca göre kabul ve reddini yapmak, tarihi değeri olmayan teberrükât eşyalarının ihtiyaç fazlasını tespit etmek, devri ve satışı mümkün olmayanların ihtiyaç sahiplerine verilmesini veya kullanılmayacak durumda olanların imhasına karar vermek, tarihi ve sanat değeri olduğu düşünülen eşyaları başkanlığa ve mal sahibine bildirmek, çalınma, eskime ve harap olma durumunda olan teberrükât eşyalarını başkanlığa ve mal sahibine bildirmek, eşyaların daha iyi korunması için alınması gereken tedbirleri ilgililere bildirmek şeklinde sıralanmıştır.¹⁵²

¹⁵⁰ 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanunun Ek 4 Üncü Maddesinin Uygulanmasına İlişkin Usul Ve Esaslar Hakkında Yönetmelik.

¹⁵¹ “Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami Ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelik”, Resmi Gazete 23868: § (1999).

¹⁵² Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami Ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelik.

2.2.5. Cami Görevlileri

2.2.5.1. İmamlar

Diyanet işleri başkanlığı personel atamaları 633 sayılı Diyanet işleri başkanlığı kuruluş ve görevleriyle ilgili kanunun 10. maddesine dayanılarak yapılmaktadır. Başkanlığın belirlediği sınavları geçen imam-hatipler ilk olarak köy/kasaba ile il/ilçe merkezleri dışındaki (D) grubu camilere atanır¹⁵³. Buralarda münhal D grubu cami bulunmaması halinde il ve ilçe merkezlerindeki münhal D grubu camilere ilk defa atama yapılabilir. Bu gruptaki görev süreleri asgari üç yıldır. B grubu camilere atanabilmek için D ve C grubu camilerde toplam beş yıl görev yapmış olmak şarttır. A grubu camilere atanabilmek için ise diğer gruplarda en az sekiz yıl görev yapmış olmak, aşere, takrib kurslarını veya hafız ise tashih-i huruf kurslarını tamamlamış olmak gerekir.¹⁵⁴

İmamların görevleri; camilerde vakit namazları ile Cuma, bayram, teravih namazlarını kıldırmak, Cuma ve bayram hutbelerini zamanında ve usulüne uygun okumak, cami içerisinde müftülükçe yapılacak programlarda cemaati bilgilendirmek, isteyen vatandaşlara müftülüğün izniyle Kuran-ı Kerim dersleri vermek, yaz kursları açmak, cami dersleri uygulaması için gereken tedbirleri almak. İhtiyaç halinde namaz öncesi ve sonrasında Kuran-ı Kerim okumak, müftülükçe belirlenen programa göre mukabele okumak ve dini gün ve gecelerde program düzenlemek, medeni kanuna göre akdedilen nikahlardan sonra isteyenlere dini nikah kıymak, vakit namazlarından en az yirmi, Cuma namazından en az bir saat önce görev yerinde bulunmak ve ezan okunmadan yerini almak, teberrükât eşyasının bakımı ve korumasını yapmak, cami ve çevresinin temizliğinin yapılmasını sağlamak, belediye cenaze teşhizatının bulunmadığı yerlerde cenaze teşhiz ve tekfin işlerini yapmak, cami içerisinde ve avlusunda izinsiz yapılan yardım toplamlarına engel olmak, cami ziyaretlerinin İslam adabına ve caminin emniyetine uygun bir şekilde yapılmasını sağlamak, cami yönetiminden sorumlu olmak ve gideremediği eksiklikleri müftülüğe bildirmek, müezzinin bulunmadığı zamanlarda müezzinin görevlerini de

¹⁵³ Cami ve mescitler şu şekilde gruplandırılır: A grubu; Selatin camileri, Ulu Camii, Merkez camii olarak nitelenen ve en az dört cami görevlisine ihtiyaç duyulan camiler. B grubu; Bulunduğu bölge, il veya ilçede tanınan ve en fazla dört cami görevlisine ihtiyaç duyulan camilerdir. C grubu; il, ilçe ve belde merkezlerinde, üniversite kampüslerinde bulunan ve iki cami görevlisine ihtiyaç duyulan camilerdir. D grubu; A, B, C grubu camilerin özelliklerini taşımayan ve bir cami görevlisine ihtiyaç duyulan camilerdir. E grubu camiler; dönemsel olarak ibadete açılan cami ve mescitlerdir.

¹⁵⁴ “Diyanet İşleri Başkanlığı Atama Ve Yer Değiştirme Yönetmeliği”, Resmi Gazete 29327: § (2015).

yapmak ve amirlerinin verdiği görevleri yerine getirmek şeklinde sıralanır. 442 sayılı köy kanununun 23. Maddesi gereği köy imam-hatipleri bu görevlerinin yanı sıra köy ihtiyar heyetine de katılır.¹⁵⁵

Diyanet işleri başkanlığına bağlı olarak çalışanların dışında cenaze teşkilatı bulunan belediyelerin mezarlıklar şube müdürlüğü emrinde Müslüman cenazelerinin teçhiz ve tekfiniyle görevli imamlar ve büyük hastanelerde ünvanı “imam” olan hastane görevlileri de vardır.¹⁵⁶

2.2.5.2. Müezzinler

Diyanet işleri başkanlığına bağlı müezzin kayımların görevleri; camileri müftülükçe belirlenen saatlerde açmak ve kapatmak, namaz vakitlerinde vakit cetveline göre ezan okumak, vakit namazları ile Cuma, bayram, teravîh ve cenaze namazlarında müezzinlik görevlerini yerine getirmek ve tekbir alıp, sâlâ vermek, müftülüğün ve cami imamının gerekli gördüğü düzenlemelerde üzerine düşeni yapmak, camideki ses araç gereçleri ile diğer teknik donanımın bakımını yapmak, korumak, çalışır durumda bulundurmak, ses sisteminin ve minarelerin başkaları tarafından kullanılmasına engel olmak, ehil olmayan kişilere müezzinlik yaptırtmamak, teberrükât eşyalarını korumak, caminin ve çevresinin temizliği ve düzenini sağlamak, isteyen vatandaşlara kuran-ı kerim öğretme noktasında imama yardımcı olmak, müftülükçe düzenlenen programa göre mukabele okumak ve dini gün ve gecelerde gerektiğinde görev almak, medeni kanuna göre gerçekleştirilmiş nikah akdinden sonra isteyenlere dini nikah kıymak, cami içerisinde ve avlusunda huzuru ve güvenliği için tedbir almak, imamın olmadığı zamanlarda imam-hatiplik görevlerini de yapmak ve görev alanıyla ilgili konularda amirlerince verilen emirleri yerine getirmek şeklindedir.¹⁵⁷

¹⁵⁵ “Diyanet İşleri Başkanlığı Görev Ve Çalışma Yönergesi”, Resmi Gazete 29033: § (2014).

¹⁵⁶ İrfan Yücel, “Cumhuriyet Döneminde İmamlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

¹⁵⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı Görev Ve Çalışma Yönergesi.

2.3. İslam Hukuku ve Mer'i Hukukun Cami ve Mescidlerin Kuruluşu Hakkındaki Yaklaşımlarının Karşılaştırılması

İslam hukukunda cami ve mescidlerin kuruluş ahkâmı vakıf kapsamında ele alınmış, hükümler bu bağlamda verilmiştir. Vakfedilen cami ve mescidlerin mülkiyeti vakfeden kişinin malından ifraz edilmiş, Allah'ın mülkü hükmünde vakıf malı sayılmıştır. Taksimi kabil olmayan şeyi' malların cami ve mescid arazisi olarak vakfi caiz görülmemiştir. Bununla ilişkili olarak mescidlerin altında ve üstünde özel mülkiyetlerin tesis edilmesi câiz görülmemiştir. İmamlar için ev yapılmasına ise maslahat gözetilerek izin verilmiştir. Bu ikamet meskenlerinin vakıf malı olması ve cami inşaatı sırasında planlanmış olması şart koşulmuştur. Mer'i hukukta ise camilerin, vakıf mülkiyeti olarak tescili dışında gerçek kişi, belediye, hazine veya dernek gibi tüzel kişilikler adına tescili bulunan araziler üzerinde inşa edilmesi meşru kabul edilmiştir. Bu bağlamda bir mekânın cami olarak hukuk sistemi içerisinde yer edinebilmesi için özel mülkiyetten çıkarılması şart koşulmamıştır.

Geçmişte vakıf nazırları ve mütevelliler tarafından yürütülen cami hizmetleri ve idaresi ile ilgili işlemlerin tamamı mer'i hukukta Diyanet İşleri Başkanlığına devredilmiştir. Özel mülkler üzerinde yapılan cami ve mescitlerin dahi en geç üç ay içerisinde yönetim olarak Diyanet İşleri Başkanlığına devredilmesi ve ancak Başkanlık izniyle ibadete açılması sağlanmıştır. Nazır ve mütevellilerin tavsiyesi ile kâdı ve nazırların tayiniyle görev yapan imamlar, artık yazılı ve sözlü sınavlardan sonra başkanlık tarafından devlet memuru olarak atanmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CAMİ VE MESCİDLERİN TESİSİ İDARESİNE DAİR BAZI MESELELER

3.1. Cami ve Mescidlerin Kabirler Üzerine Kurulması

Kabirler üzerine mescid yapmak Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. Kabrin bir tane olması, birden fazla olması, müslüman ya da müşrik birine ait olması arasında hiçbir fark yoktur.¹⁵⁸ Hz. Peygamber, “Hamam ve mezarlık hariç bütün yeryüzü mesciddir¹⁵⁹” buyurmuştur.

Aynı zamanda Hz. Peygamber sahabeyi kendi kabrini mescid edinmemeleri hususunda uyarmıştır.¹⁶⁰ “Allah Yahudilere ve Hristiyanlara lanet etsin. Peygamberlerinin kabirlerini mescide çevirdiler”¹⁶¹ buyurmuştur.

Kabirlerin üzerine bina veya mescid yapımı müslümanların şirke düşme endişesinden dolayı yasaklanmış, câiz görülmemiştir. Kehf suresinde; «Böylece, Allah'ın sözünün gerçek olduğunu ve kıyametin kopmasından şüphe edilemeyeceğini bilmeleri için, insanların onları bulmalarını sağladık. Nitekim halk, bunların hakkında çekişip duruyor: "Onların mağaralarının çevresine bir bina kurun" diyorlardı. Oysa, Rableri onları çok iyi bilir. Tartışmayı kazananlar: "Onların mağaralarının çevresinde mutlaka bir mescid kuracağız" dediler»¹⁶² şeklinde gelen ayette geçen “mescid” kelimesiyle ehl-i kitabın peygamberleri ve azizlerinin kabirleri üzerine yaptıkları binaları bu şekilde adlandırdıkları ve içerisinde ibadet ettiklerini anlıyoruz.¹⁶³ Aynı şekilde Habeşistan’a hicret esnasında içerisinde resimlerin olduğu böyle mescitlerin varlığı Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘e bildirildiğinde; “Hristiyan Habeşliler içlerinden salih bir kişi öldüğü zaman onun kabri üzerine bir mescid inşa ederek, içine de o kişinin resimlerini yaptılar. Kıyamet gününde yaratılanların en şerlileri onlardır”¹⁶⁴ buyurmuştur.

Eğer kabir var ve mescid sonradan yapılmış ise zaten haramdır ve mescidin yıkılması gerekir.¹⁶⁵ İslam hukukunda kabristanlar vakıf kapsamında değerlendirilir. Buranın başka bir amaç için kullanımı, yerine mescit yapılması câiz olmaz. Artık kullanılmıyor olsa bile orası

¹⁵⁸ Hudayri, *Ahkâmu'l Mesâcid*, 316.

¹⁵⁹ İbn Mâce, *es-Sünen*, “Kitâbu'l Mesâcid”, 4.

¹⁶⁰ Ebu Bekr Alâuddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed Semerkandi, *Tuhfetu'l-fukahâ*, 2. Bs (Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmiyye, 1994), c. 1;257.

¹⁶¹ Buhârî, *Sahihu'l Buhârî*, “Salât”, 55; Müslim, *el-Câmiu's S ahîh*, “Mesâcid”, 20; Ebû Davûd, *es-Sünen*, “Cenâiz”, 76; en-Nesâî, *es-Sünen*, “Cenâiz”, 106.

¹⁶² Kehf, 18/21.

¹⁶³ Önkal - Bozkurt, “Cami”, 7;46.

¹⁶⁴ Buhârî, *Sahihu'l Buhârî*, “Salât”, 54; Müslim, *el-Câmiu's S ahîh*, “Mesâcid”, 3.

¹⁶⁵ Kâsımî, *Islâhu'l-mesâcid mine'l bida ve'l avâid*, 164.

kıyamete kadar kabir olarak kabul edilir. Mescid yapmak için kabirlerin taşınması ve kemiklerin çıkarılması da câiz değildir.¹⁶⁶ Ancak kamu yararı gözetilerek başka bir alternatif olmaması durumunda ise mescid ve cami yapılacak yerdeki kabirlerin başka bir yere nakledilmesi ve burada mescid yapılması câiz görülmüştür. Nitekim Hz. Peygamber Mescid-i Nebeviyi yaparken oradaki kabirleri başka bir yere nakletmiş ve alanı genişletmiştir.¹⁶⁷ Yalnız mezarlıklarda ki boş alanlarda cami yapılması hususunda herhangi bir sakınca görülmemiştir.

3.2. Cami ve Mescid Vakfı Şarta Bağlanabilir Mi?

Genel olarak vakıflarda vakfedenin irade beyanında ikrah, hata gibi iradeyi zedeleyecek hususların bulunmaması, vakfın kuruluşunun bir süreye, vakfı geciktirecek ya da bozacak bir şarta bağlanmaması veya vakfın niteliğine, amacına aykırı bir şartın bulunmaması gerekir. Çünkü vakıf kurmak şarta bağlanamaz. Ancak “şu arsa benimse vakıf olsun” şeklinde ki tencîz (hukuki işlemi kesin sonuca bağlayıcı ifade) hükmünde olan irade beyanlarıyla vakıf kurulabilir.¹⁶⁸ Bununla beraber eğer vâkıf (vakfedeceği camiye isminin verilmesini istemek gibi) câli (iradi) bir şart koyarsa bu fasit bir şart olur. Eğer bu şart vakfedene herhangi bir fayda sağlamıyorsa akit geçerli olur fakat şart batıl olur. Akde bir zararı dokunmaz fakat kendisi lağv olur. Ancak vakfedene faydası dokunan bir şart olursa akid feshedilir.¹⁶⁹

3.3. Musallalara Mescid Hükmü Verilmesi

Bayram ve cenaze namazı kılınan musallalara mescid hükmü verilebilir mi? Hanefi fakihler bu konuda ihtilaf etmişler ve farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bazıları dediler ki; mescid olur öyle ki onu vakfeden kişi ölse burayı miras olarak bırakamaz. Bazıları da dediler ki; cenaze musallaları mescid hükmündedir, miras olarak bırakılamaz. Ancak bayram namazı musallaları mutlak olarak mescid hükmündedir diyemeyiz. Sadece safların ayrı olmaması ve imama iktidanın sıhhati noktasında mescid olur. Bu haller dışında mescid hükmü veremeyiz. Bazıları da dediler ki namazın edası sırasında, toplanmak amacıyla mescid hükmü verilebilir. Zeylâi'ye göre sahih olan görüş, tek mekân olması ve imama iktidanın sıhhati noktasında

¹⁶⁶ Merğînâni, *el-Hidâye*, 4;449,450.

¹⁶⁷ Buhârî, *Sahîhu'l Buhârî*, “Salât”,48; Müslim, *el-Câmiu's S ahîh*, “Mesâcid”,9,10; en-Nesâî, *es-Sünen*, “Mesâcid”,12.

¹⁶⁸ Osman Kaşıkçı, “Şart”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

¹⁶⁹ Orhan Çeker, *İslam Hukukunda Akidler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2014), 90.

mescid hükmünün verilmesidir. İhtiyaten mescidlerin sakınıldığı gibi bu mekanların da sakınılması gerekir.¹⁷⁰

3.4. Mescidin Sınırları

Mescid olan bir yerin üstü de semaya kadar mescid kabul edilmiştir. Bu sebepten dolayı, mescidin üstünde namaz kılan birinin imamı geçmeyerek iktida etmesi sahih kabul edilmiştir. Burası da mescid hükümlerine tabi olduğu için itikafa girilebilir, cünüp ve hayızlı olan kişilerin buraya girmesi helal olmaz. Bevletmek, cinsel münasebette bulunmak, mekruh sayılmıştır. Buraların mescidler gibi necasetten temizlenmesi de vacip olur.¹⁷¹

Aynı zamanda mescidin sütunları ve duvarları da mescide dahildir. Yere serilmiş örtü ve hasır gibi eşyalar ise mescide dahil edilmemiştir. Nitekim bir kişinin sütunlara ve duvarlara çamur sürmesi mekruh kabul edilirken, yere serili bir hasıra sürmesinde (yapılmaması evlâ olmakla birlikte) bir beis yoktur. Eğer mescidin bir köşesinde toplanmış olan toprağa çamur sürse bunda bir beis yoktur. Bu toprak serilmiş haldeyse mekruh olur çünkü mescidin hükmündedir.¹⁷²

3.5. Cami ve Mescidleri Süslemek ve Nakışlamak

Hanefi fakihler bu konuda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu görüşlerden ilkinde göre camilerin tezyini müstehaptır; çünkü bu caminin tazimi için yapılırdemişlerdir. Diğer görüşe göre ise “camilerin/mescidlerin tezyini kıyamet alametlerindendir” hadisine istinaden camilerin tezhiyini mekruhtur Genel kanaat mescidlerin tezyininde bir beis yoktur şeklindedir. Fakat bu harcamaların fakirler için yapılması daha efdaldir. Ancak, namaz kılan kişinin dikkatini dağıtabileceği ve huşuyu bozacağı göz önünde bulundurularak mihrap ve kible duvarının tezyini mekruh görülmüştür. Aynı zamanda cami ve mescidlerin tezyini için mütevellî vakıf malından harcama yapamaz. Yaptığı harcamalar olursa da bunu kendisi tazmin eder.¹⁷³

¹⁷⁰ Ebu'l Mehasin Fahrudin Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Ferğani Kadîhân, *Fetâvâ Kadîhân* (Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmiyye, 2009), c. 3;165,166; Zeylâî, *Tebyînu'l Hakâik*, 1;168.

¹⁷¹ Zeylâî, *Tebyînu'l Hakâik*, 1;168; Birsin, “Cami ve Mescitlerin Fıkhi Statüsü”, 2: 76.

¹⁷² Kadîhân, *Fetâvâ Kadîhân*, 1;63; Birsin, “Cami ve Mescitlerin Fıkhi Statüsü”, 2: 76.

¹⁷³ İbn Âbidîn, *Reddû'l Muhtar*, 2;431; Zeylâî, *Tebyînu'l Hakâik*, 1;168.

3.6. Cami ve Mescidlerin Kapısının Kapalı Olması

Cami ve mescidlerin kapısını kapalı tutmak, kilitlemek namaz vakitleri dışında bile olsa namazdan men etmeye benzetildiği için mekruhtur denilmiştir. Çünkü Kuran'da;

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“Allah'ın mescidlerinde O'nun isminin anılmasına engel olan ve oraların yıkılmasına çalışan kimseden daha zalim kim olabilir? Onların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir. Böylesi için dünyada rezillik var, ahirette de onlar için büyük azap vardır.”¹⁷⁴ buyurulmuştur. Ancak alimler günümüzde mescid malına zarar gelmesinden korkuluyorsa kapılar kapatılabilir demişlerdir.¹⁷⁵ Zamanın değişmesiyle hüküm de değişmiştir. Zeylâi, eğer iki vakit yakınsa (akşam ve yatsı gibi) kapatılmaz fakat yatsıdan sabah namazına kadar, güneşin doğuşundan öğle vaktine kadar kapatılabilir demiştir.¹⁷⁶

3.7. Gasp Edilmiş Arazide Cami ve Mescid Yapmak

Bir kişi gasp ettiği arazide bir mescid, hamam veya ticarethane yaptırsa, bu mescitte namaz kılmakta bir beis yoktur. Ticarethanede alışveriş yapmakta bir beis yoktur. Fakat hamam ve ticarethaneyi kiraya vermesi caiz değildir.¹⁷⁷ Şafii mezhebine göre burada namaz kılmak mekruhtur. Hamamda yıkanmak ve ticarethanede alışveriş yapmak da mekruhtur.¹⁷⁸

Aynı şekilde haram yollarla elde edilen bir malın, paranın cami için kullanılması câiz değildir. Ancak cami yapımına haram yollarla elde edilen bir malın karıştığı durumlarda bu camide kılınan namaz sahih olur. Çünkü bu durum, gasp edilmiş arazide yapılan camide kılınan namaz da olduğu üzere namazın sıhhati üzerinde bir tesiri yoktur.¹⁷⁹

¹⁷⁴ el-Bakara;2/114.

¹⁷⁵ Merğînâni, *el-Hidâye*, 2;28; İbn Âbidîn, *Reddü'l Muhtar*, 2;428.

¹⁷⁶ Zeylâi, *Tebyînu'l Hakâik*, 1;168.

¹⁷⁷ Kadîhân, *Fetâvâ Kadîhân*, 1;65.

¹⁷⁸ Halil Güneç, *Günümüz Meselelerine Fetvalar* (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012), c. 1;198.

¹⁷⁹ Ebû Bekr Şemsül-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Serahsi, *Usulü 'Serahsi* (Haydarabat: Lecnetü İhyai' Mearifi'l Osmaniyye, 1993), 1: 91; Yunus Keleş, “Haram Karışık Mal ve Kazançla İlgili Tasarruflar”, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi* 6/2 (2020): 211-236.

Başkasının arazisinde namaz kılmaya gelince; kişi Müslüman ve kafirin arazisi arasında kalırsa müslümanın arazisinde (eğer ekili değilse) namaz kılabilir. Eğer müslümanın arazisi ekiliyse ve kafir bir kimsenin arazisi varsa sadece, yolda namaz kılar. Çünkü yolda o kişinin de hakkı bulunmaktadır.¹⁸⁰

3.8. Yüksek Katlı Binalarda Mescid Yapımı

Mescidlerin altında ve üstünde bina yapılması konusunda alimler ihtilaf etmiştir. Ebu Yusuf, bir mescidin altının veya üstünün ya da her ikisinin birden bina olması caiz olduğu görüşündedir. Ebu Hanife'den gelen rivayette ise eğer bina mescidin altındaysa ve mescidin üstü bina değilse sahih olur. Bazı Hanefiler ise, mescidin altının veya üstünün bina olması sahih olmaz demişlerdir.¹⁸¹

Bir evin üstü namaz kılmak için ayrılmış ve mescid olarak yapılmışsa burası şer'i olarak cami/mescid hükmü almamıştır. Bu tür yerlerde bevletmek, cinsel münasebette bulunmak mekruh sayılmamıştır. Öyle ki erkeklerin burada itikafa girmesi sahih kabul edilmemiştir. Kadınlar ise isterlerse burada itikafa girebilirler.¹⁸²

3.9. Seyyar Mescidler (المسجد المتنقل)

Seyyar (taşınabilir) mescidleri iki şekilde ele alabiliriz. İlk olarak seyyar mescidler müstakil olabilir. İnsanların istediği yere taşıyıp istediği yere koyduğu mescidlerdir. Taşınır haldeyken mescid olarak değerlendirilemezler. Eğer bir yere sabitlenirse (çivilenirse), yeri de ondan faydalanmaya izin verirse mescid hükmü kazanırlar. Buralarda itikafa girilebilir, cünüp olarak orada kalmak haram kabul edilir. Taşınabilir olması itikaf için engel değildir.¹⁸³

İkinci olarak gemi, uçak, tren gibi ulaşım araçlarındaki mescitlerden bahsedilebilir. Fıkıh alimleri gemilerde namaz kılma konusunu ele almışlar günümüzdeki diğer ulaşım araçları ise onlara kıyasla değerlendirilmiştir. Buna göre; eğer namaz kılacak kişi gemiden çıkmaya güç yetirebiliyorsa, gemiden çıkar ve yerde namazını ikame eder. Gemiden inme ihtimali yoksa veya gemi hareket halindeyse, namazı kıbleye yönelerek ayakta rükû ve secde ile kılabilir.

¹⁸⁰ İbn Âbidîn, *Reddû'l Muhtar*, 2;44.

¹⁸¹ Hudayri, *Ahkâmu'l Mesâcid*, 1;301.

¹⁸² İbn Âbidîn, *Reddû'l Muhtar*, 2;429; Zeylaî, *Tebyînu'l Hakâik*, 1;168.

¹⁸³ Hudayri, *Ahkâmu'l Mesâcid*, 1;311.

Gemi döndükçe namaz kılan kişinin de kibleye dönmesi gerekir. Çünkü gemi ev/yer konumundadır. Gemide başı dönerse ve ayakta kılmaya güç yetiremezse oturarak, rükû ve secde ile namaz kılması ittifakla câiz olur. Kişinin oturduğu yerden imayla namaz kılması ise câiz olmaz.¹⁸⁴

Binek üzerinde farz namazlar eğer ortada bir zaruret varsa düşman korkusu, hastalık, yerler secde etmeye imkân vermeyecek kadar çamur olması gibi o vakit binek üzerinde ima yoluyla namaz kılınabilir. Günümüzde ki ulaşım araçlarından uçak, otobüs ve trende kişinin kontrol etmeye gücü yetmediği, sadece kullanan kişinin yönetmesi sebebiyle kibleye dönme imkânı da yoksa ima yoluyla namazlar kılınabilir.¹⁸⁵

3.10. Cami ve Mescidlerin İsimlendirilmesi

Cami ve mescitlere kabilelerin, banisinin, vakfedenin vb. ismi verilebilir mi? Buhari Sahihin’de bu konuya “Falanoğulları mescidi denilebilir mi?” şeklinde yer vermiştir. Bu başlık altında Buhari İbn Ömer’den rivayet ettiği hadiste Mescid-i Ben-i Zurayk’tan bahsetmektedir.¹⁸⁶ İbrahim en-Nehai “Mescidler Allah’a mahsustur” ayetine dayanarak bu durumu kerih görmüştür. Aynı, bu hadisi delil göstererek cami ve mescidlerin bu şekilde isimlendirilmesini câiz görmüştür.¹⁸⁷ Aynı şekilde İbn Şebbe’nin Medine’de kabilelerin yaptığı ve kendi isimleriyle andıkları mescitlere yer verdiğini söylemiştik. Zerkeşi, bu isimlendirmenin mülkiyet ifade etmediğini, sadece camilerin temyizi (ayrıt edilmesi) manasına geldiğini söylemiştir.¹⁸⁸ Mescitlerin ismini aldığı kişiler tarafından satılması, kiraya verilmesi gibi durumlar söz konusu değildir. Kişilerin özel mescidleri olmayacağı, böyle bir isimlendirme olsa dahi insanların içerisinde namaz kılmasına izin verilmediği takdirde cami hükmü kazanmadığından bahsetmiştik.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Serahsi, *el-Mebsût*, 2;2; Semerkandi, *Tuhfetu ’l-fukahâ*, 1;156.

¹⁸⁵ Semerkandi, *Tuhfetu ’l-fukahâ*, 1;153; Hudayri, *Ahkâmu ’l Mesâcid*, 1;314.

¹⁸⁶ Buhârî, *Buhârî*, “Salât”, 41.

¹⁸⁷ Aynî, *Umdetu ’l-kârî fi şerhi Sahihi ’l-Buhârî*, 4,334.

¹⁸⁸ Zerkeşi, *İ ’lâmu ’s-sâcid*, 385.

¹⁸⁹ Aslan, *İslam Hukukunda Mâbedlerin Yeri ve Hükmü*, 206.

SONUÇ

Mescid kavramı, Arapça “boyun eğmek, teslim olmak” gibi anlamlara gelen “s.c.d.” fiil kökünden ism-i mekân olarak secde edilen yer, ibadet edilen mekan anlamında türetilmiştir. Cami kavramı ise ilk olarak Cuma kılınan mescidler için kullanılan “el-mescidu’l cami” terkihiyle kullanılmış bugün ise dilimizde mescid ile aynı anlamı karşılamaktadır. Kur’an-ı Kerim ve hadislerde de “mescid” kavramına sıkça rastlanmaktadır. Aynı zamanda “beyt” ifadesi de mescidi karşılamak için kullanılmıştır. Hadislerde ise cami ve mescidlerin faziletleri, mescid adabı ve ahkamına sıkça yer verilmiştir.

Hz. Peygamber hicretten sonra ilk iş olarak mescidi yaptırmış ve civar kabilelere de mescid yapılmasını teşvik etmiştir. Bu dönemde ki mescidler sade ve basit yapıdadır. Raşid halifeler dönemi ve sonraki dönemlerde, Kur’an-ı Kerim ve hadislerin teşvikiyle camilerin imar ve inşası hız kazanmıştır. Aynı zamanda mimari olarak da büyük değişim ve gelişimler yaşanmıştır. Tarih boyunca Mescid-i Nebevi başta olmak üzere çeşitli fonksiyonları gerçekleştiren mescidler İslam medeniyetinin en önemli kurumları haline gelmiştir.

İslam medeniyetinin önemli kurumu olan mescidler, İslam hukuku açısından bir kurum olarak tesisi ve işletilmesi ve buna dair özel hükümlerinin incelenmesini gerekli kılmıştır. Mescid ve camilerin fıkhi mahiyeti üzerindeki tartışmalar Hz. Peygamber’in “Yeryüzü bana mescid ve temiz kılındı” hadisi çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Buradan yeryüzünün tamamına mescid hükümlerinin uygulanamayacağı, sadece yeryüzünün tamamının ibadet edilebilir olma vasfına işaret ettiği sonucuna ulaştık.

İslam fıkhiinde mescidler vakıf kapsamında ele alınmış ve bir yere mescid hükmünün verilebilmesi için özel mülkiyetin sona ermesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunun nasıl yapılacağı ise alimler arasında tartışılmıştır. Müçtehid imamların vakıflar konusuna bakışı cami ve mescid hususundaki görüşlerini de şekillendirmiştir. İmam Ebu Hanife vakıf konusuna ariyet gibi yaklaşmış fakat mescidlerin vakfında bir yerin mescid olarak bir kurum özelliği kazanması için özel mülkten ayrılarak mülkünün ifrazını şart koşmuştur. İmam Ebu Yusuf ise vakfi ıskat hükümleri gibi değerlendirmiş ve vakfedenin sözünü yeterli görmüştür. İmam Muhammed ise cami vakfını sadaka gibi değerlendirmiş, bağlayıcı olması için teslim ve kabz şartı aramıştır. Mescidlerin kabz şartı ise içerisinde namaz kılmakla gerçekleşmiş olur. Taksimi kabil olmayan şeyi’ malların cami ve mescid olarak vakfi ise caiz görülmemiştir. Mescidlerin altında ve

üstünde özel mülkiyetlere izin verilmezken, cami ve mescidin maslahatına olan imam evleri, soğutma odaları gibi yerler yapılması câiz görülmüştür. Mer'î hukukta ise farklı uygulamalar gerçekleşmiştir. Cami ve mescidlerin mülkiyeti özel ve tüzel kişilikler adına tescillenmiş ve kişinin mülkiyetinden ayırması gibi bir şart koşulmamıştır.

Günümüzde cami ve mescidlerin mülkiyetinin özel ve tüzel kişilikler adına tescil edilmesinin İslam fihkî açısından meşruiyeti tartışılması gereken bir husustur. Bunun yanı sıra cami yapımı ve müştemilatının kullanımı konusunda da birtakım eksiklikler göze çarpmaktadır. Cami inşası diyanetten bağımsız olarak özel şahıslar, dernekler ve vakıflar eliyle yapılabilmektedir. Bu durum ise mimari açıdan birtakım problemler oluşturabilmektedir. Caminin ibadet mekanı olması ve müştemilatının da halkın dini konularda aydınlatıldığı mekânlar olması esastır. Ancak maslahata binaen cami giderlerini karşılamak gibi sebeplerle buralarda dinen meşrû görülen işlerin yapıldığı iş yerlerinin açılmasında bir sakınca görülmemiştir. Bu hususta suiistimaller olabileceği göz önünde bulundurularak bu tür yerlerin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından sıkı bir şekilde denetlenmesi tavsiye olunur.

İslam hukuku ve mer'î hukuk arasındaki bir diğer fark da cami görevlileri alanında yaşanmıştır. Mer'î hukukta bütün camilerin yönetimi Diyanet İşleri Başkanlığına bırakılmış, imam ve müezzinlerin görev ve yetkileri azalarak atanmış devlet memuru olarak çalışmaktadırlar.

Yaptığımız çalışmada cami ve mescidlerin kuruluş esasları ve idaresi hakkındaki hükümlerin, ahkâmın değişmesi (teğayyür) noktasından ele alınıp açıklanması gerektiği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanununun Ek 4 Üncü Maddesinin Uygulanmasına İlişkin Usul Ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. Resmi Gazete 28893: § (2014).
- Akın, Ahmet. “Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (Ocak 2016).
- Altuntaş, Halil - Muzaffer Şahin, trc. *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*. 7. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Aslan, Zübeyir. *İslam Hukukunda Mâbedlerin Yeri ve Hükümü*. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2021.
- Aynî, Bedreddin Ebi-muhammed Mahmud b. Ahmed. *Umdetu’l-kârî fi şerhi Sahihi’l-Buhâri*. 1. Bs. Beyrut: Dâru Kutubi’l İlmiyye, 2001.
- Baltacı, Câhid. “İslam Medeniyetinde Cami”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (1985).
- Belâzurî, Ebu’l Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud. *Ensâbu’l-Eşrâf*. Beyrut: Dâru Fikr, 1996.
- Belâzurî, Ebu’l Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud. *Fütûhu’l Buldân*. Trc. Mustafa Fayda. İstanbul: Sıyer Yayınları, 2013.
- Beyaztaş, Murat. “İslâm Hukukuna Göre Vakıf Üzerinde Gerçekleştirilen Değişiklikler: Tağyîr”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Bahar 2018).
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1980.
- Birsin, Mehmet. “Cami ve Mescitlerin Fıkhi Statüsü ve Kuruluş Ahkamı”. *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açından) Bildiriler Kitabı*. 1. Bs. 2. Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Bozkurt, Nebi. *Asrı Saadet’te Mescit ve Fonksiyonları*. YL, Marmara Üniversitesi, 1984.
- Bozkurt, Nebi. “Kur’ân ve Sünnet’te Mescid Kavramı”. *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*. 1. Bs. 85. İstanbul: Ensar, 2009.
- Bozkurt, Nebi. “Namazgâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi ‘u’s-şâhîh*. Nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 2. Bs, 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001.

- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l Buhârî*. 1. Bs. Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Camilerin Bakım Onarım Temizlik Ve Çevre Tanzimi Yönetmeliği. K/170/1060: § (1986).
- Can, Yılmaz. “İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Daru’l İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme”. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül 1996).
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihahi'l-Arabiyye*. 4. Bs. Beyrut: Dâru'l ilm li'l melâyin, 1990.
- Çam, Nusret. “Ulucami”. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çeker, Orhan. *İslam Hukukunda Akidler*. Konya: Tekin Kitabevi, 2014.
- Çetin, Abdurrahman. “Ezan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Nahiv*. 22. Bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Atama Ve Yer Değiştirme Yönetmeliği. Resmi Gazete 29327: § (2015).
- Diyanet İşleri Başkanlığı Görev Ve Çalışma Yönergesi. Resmi Gazete 29033: § (2014).
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun. 633: § (1965).
- Diyanet İşleri Başkanlığınca İdare Olunan Cami Ve Mescitlerdeki Teberrükât Eşyası Hakkında Yönetmelik. Resmi Gazete 23868: § (1999).
- Döndüren, Hamdi. “Cuma Namazı ve Kılınma Şartları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2/2 (1987).
- Duman, Ali - Önder, Abdullah. “Tarihi Süreç İçerisinde Cami Görevlileri-İmamlığın Tarihçesi”. *Sosyo-Kültürel Açından Cami Sempozyumu*. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak es-Sicistâni el-Ezdi. *es-Sünen*. Dımeşk: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2009.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 6. Bs. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Eyice, Semavi. “Cami/Mimari Tarihi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ferrâ, Ebû Ya'la Muhammed b. Hüseyin. *el-Ahkâmu'-Sultâniyye*. Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmiyye, 2000.

- Fîrûzâbâdi, Muhammed b. Ya'kûb. *El-Kâmûsu'l-Muhît*. 8. Bs. Beyrut: Al Resalah, 2005.
- Güç, Ahmet. "Mâbed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 276-280. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Günenç, Halil. *Günümüz Meselelerine Fetvalar*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*. Trc. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Hudayri, İbrahim b. Salih. *Ahkâmü'l Mesâcid fi Ş Şeriatî'l İslâmiyye*. 2. Bs. Riyad: Dâru'l Fadîle, 2001.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin. *Reddû'l Muhtar ale'Dürri'l muhtâr şerhu Tenvîri'l-ebâr*. Riyad: Dâru Kutubi'l İlmiyye, 2003.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Kinani el-Askalani. *Fethu'l-bâri bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 1. Bs. Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye ve Mektebetuhâ, t.y.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Nşr. Süleyman Uludağ. 18. Bs. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. 3. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-Arabi, 1990.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvini. *es-Sünen*. Dâru İhyâu'l Kutubi'l Arabiyye, t.y.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemalu'd-din Muhammed b. el- 'İzz b. el-Mukerrem el-Ensârî. *Lisânü'l Arab*. 3. Bs. Beyrut: Dar-ı Sadr, t.y.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim el-Mısri. *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmiyye, 1997.
- İbn Şebbe, Ebu Zeyd Ömer. *Tarihu'l Medineti'l Münevvere*. t.y.
- Kadîhân, Ebu'l Mehasin Fahrüddin Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Ferğani. *Fetâvâ Kadîhân*. Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmiyye, 2009.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. mes'ud b. Ahmed. *Bedâiu's Sanâi fi Tertibi'ş Şerâ'i*. Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmiyye, 1424.
- Kâsîmî, Cemâleddin. *Islâhu'l-mesâcid mine'l bida ve'l avâid*. 4. Bs. Beyrut: el-Mektebetu'l İslâmî, 1399.

- Kaşıkçı, Osman. “Şart”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 365-367. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kazıcı, Ziya. “Asr-ı Saadet ve Hulefa-i Râşidin Döneminde Cami ve İfa Ettiği Hizmetler”. *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*. İstanbul: Ensar, 2009.
- Keleş, Yunus. “Haram Karışık Mal ve Kazançla İlgili Tasarruflar”. *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi* 6/2 (2020): 211-236.
- Kettânî, Muhammed Abdulhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrisi. *et-Terâtibü'l İdâriyye (Nizâmu'l Hükûmeti'n-Nebeviyye)*. 2. Bs. Beyrut: Şirketu Dâru'l Erkam b. Ebi'l Erkâm, t.y.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2006.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. “İmam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. “Müezzin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Makrîzî, Ebu Muhammed Takiyuddin Ahmed b. Ali. *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi zikri'l-hitat ve'l-âsâr*. Kahire: Mektebetu Medbulâ, 1998.
- Mâverdi, Ebu'l Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. Kahire: Dâru'l Hadîs, 2006.
- Merğînâni, Burhâneddin Ebi'l hasan Ali b. Ebi Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyetü'l-mübtedî*. Beyrut: Dâr İhyâ-ı Turâsi'l Arabî, t.y.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmiyye, t.y.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz. *Dureru'l Hükkâm fi şerhi Ğureri'l-ahkâm*. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi, t.y.
- Muhammed b. Muhammed el-Huseyn Zebîdî. *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l Kâmûs*. 2. Bs. Kuveyt: Matbaat-u Hukümet-il Kuveyt, 1994.
- Mûnis, Hüseyin. *el-Mesâcid*. Kuveyt: Âlemu'l Marife, 1981.
- Mustafa, İbrahim - Ziyât, Ahmet - Abdulkadir, Hâmit - Neccâr, Muhammed. *El-mu'cemu'l vasîd*. 4. Bs. Kahire: Mektebetü-ş şuruk-i ed-devliyyetu, 2004.
- “Mülhak ve Esnaf Vakıflar - T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü”. Erişim: 21 Ocak 2021. <https://www.vgm.gov.tr/vakiflarimiz/vakiflarimiz/mulhak-ve-esnaf-vakiflar>.

- Müslim, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccac b. Müslim el-Kuşeyri. *el-Câmiu's S ahîh*. 1. Bs. Riyad: Dâru Tayyibe, 2006.
- Nesâî, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-. *es-Sünen*. Beyrut: Müessesetu'r Risâle, 2001.
- Onay, Ahmet. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Camilerin Finansmanı". *Değerler Eğitimi Dergisi* 7/18 (01 Aralık 2009): 43-80. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ded/312487>.
- Onay, Ahmet. "Türkiye'de Camilerin Gruplandırılması, Sınıflandırılması ve Görevli İhtiyaçlarının Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16 (2007): 77-121.
- Osman, Muhammed Abdussettar - İmam, Awad Muhammed. "İmâratu'l mesâcid fi davi'l ahkâmül fikhiyye". *Camiatü'l-Melik Suud*. 1999.
- Öğüt, Salim. "Fıkıhta İmamet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 46-56. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Öz, Şaban. "Mescid/Cami". *İslâm Kurumları Tarihi*. Ed. Eyüp Baş. 2. Bs. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Pakat, Nurullah. "Hanefî Mezhebinde Şâyi' Malın Vakfı Ve Konu Üzerindeki Tartışmalar". *Universal Journal of Theology* 5/2 (Aralık 2020): 197-215.
- Pedersen, Jons. "Mescid". *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*. 8: 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Rıfâî, Enver. *el-İslâm fi Hadâratihî ve Nizamihî*. Dımeşk: Dâru'l Fıkr, 1998.
- Sâbuni, Muhammed Ali. *Ravâi'u'l-beyan fi tefsîri âyâtî'l-ahkâmi mine'l-Kur'ân*. 3. Bs. Dımaşk: Mektebetü'l gazalî, 1980.
- Sanâni, Abdurrezzak b. Hümam. *Musannef*. 1. Bs. Daru't-Tasil, 2015.
- Sarıçam, İbrahim. *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. 6. Bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Semerkindi, Ebu Bekr Alâuddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Tuhfetu'l-fukahâ*. 2. Bs. Beyrut: Dâru Kutubi'l İlmîyye, 1994.
- Serahsi, Ebû Bekr Şemsül-eimme Muhammed b. Ebi Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l mârifet, 1989.
- Serahsi, Ebû Bekr Şemsül-eimme Muhammed b. Ebi Sehl. *Usulü'Serahsi*. Haydarabat: Lecnetü İhyai' Mearifi'l Osmaniyye, 1993.

- Şener, Mehmet. “Cami/Dini Hükümler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. *el-Asl*. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2012.
- Wensinck, Arent Jean. *Mu'cemu'l Müfehres li-Elfâzi'-Hadisi'Nebevî*. Trc. Muhammed Fuat Abdulbâki. Leiden: Mektebetu Beril, 1936.
- Yardım Toplama Genelgesi. Diyanet İşleri Başkanlığı 327: § (2005).
- Yardım Toplama Kanunu. 2860: § (1983).
- Yücel, İrfan. “Cumhuriyet Döneminde İmamlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 186-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Zemahşerî, Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer Muhammed el Harizmi. *Keşşâf Tefsiri*. Ed. Murat Sülün. Trc. Muhammed Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah. *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*. 4. Bs. Kahire: Cumhuriyyetu mısır el-arabiyye vezâretu'l-evkâf, 1996.
- Zeylaî, Osman b. Ali b. Muhcen el-Barîi. *Tebyînu'l Hakâik şerhu Kenzu'd-Dekâik*. Kahire: Matbaati'l Kübra'l Emiriyye, 1313.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Vesâya vel-Vakf fil-Fıkhil İslâmî*. Dımeşk: Dârul Fıkr, 1998.